

A Porta da Vila de Betanzos: a súa demolición e ensanche

DANIEL LUCAS TEIJEIRO MOSQUERA *

Sumario

A Porta da Vila foi a entrada principal da cidade amurallada de Betanzos ata 1872, ano no que se comeza a demoler. A súa destrución tiña a finalidade de desobstruír este paso que era moi frecuentado por viandantes, carros e animais. Ata 1913, este novo espazo urbano transformouse coas destrucións das casas que a flanqueaban, dous proxectos de ensanche –un de Juan de Cíórraga e outro de Juan Álvarez de Mendoza–, obras de lousado para a nova vía e outras de embelecemento urbano coas farolas de Julio Galán Carvajal e a fundición Wonemberger. Con todo, para o presente artigo recupéranse novos datos que non foron tratados nas publicacións preexistentes a este tema, os cales permiten definir máis a historia destrutiva da Porta da Vila e a súa transformación.

Abstract

The Puerta de la Villa was the main entrance to the walled city of Betanzos until 1872, the year in which it began to be demolished. Its destruction had the purpose of unblocking this passage that was very frequented by pedestrians, floats and animals. Until 1913, this new urban space was transformed with the destruction of the houses that flanked it, two expansion projects –one by Juan de Cíórraga and another by Juan Álvarez de Mendoza–, tiling works for the new road and other urban beautification with the streetlights by Julio Galán Carvajal and the Wonemberger foundry. For this article, new data are recovered that were not treated in the pre-existing publications, which allow us to further define the destructive history of the Puerta de la Villa and its transformation.

El caserío de Betanzos –á pesar de la plaga reinante de las mejoras y ensanches y de la fatilidad de las reconstrucciones, que hacen estragos, sobre todo en las calles principales– conserva aún muchas más paredes, puertas y ventanas de los siglos XIII, XIV y XV que del actual. En Betanzos debiera practicarse lo de Nuremberg: edificar lo nuevo al modo antiguo, respetando nimiamente la rica originalidad, la variedad fresquísima de las moradas viejas.

D^a. Emilia Pardo Bazán, El Imparcial, «De Mi Tierra. El “mediado” en Betanzos», nº 31, 24 de xullo de 1893, p. 3.

* **Daniel Lucas Teijeiro Mosquera** (Betanzos, 1996) é Docente-Investigador Predoutoral FPU do Ministerio de Universidades no Grupo de Investigación Historia da Arte, da Arquitectura e do Urbanismo da Universidade de Santiago de Compostela (GI-1510-HAAYDU-USC), co que tamén traballa no proxecto de I+ D+ i *Memoria del Patrimonio Arquitectónico Desaparecido en Galicia. El Siglo XX* financiado pola Agencia Estatal de Investigación (PID2019-105009GB-I00). Así mesmo, é graduado en Historia da Arte, mestrado en Xestión do Patrimonio Artístico e Arquitectónico, Museos e Mercado da Arte e técnico do PlanDirector do Parque do Pasatempo da Xunta de Galicia.

A demolición da Porta da Vila e o seu posterior ensanche foi un dos principais procesos de transformación urbana en Betanzos durante a segunda metade do século XIX e principios do XX. O seu derribo implicou a perda dun dos elementos do patrimonio arquitectónico máis singulares que tería a cidade a día de hoxe, pero tamén derivou na definición do espazo público contemporáneo (fig. 1). A destrución da Porta da Vila é un dos capítulos da desaparición do antigo cerco defensivo brigantino, ao igual que sucedeu nese mesmo contexto noutras cidades e vilas españolas por quedaren obsoletas as súas murallas ante a inexistencia dos sucesivos ataques de guerra que se sucedían séculos atrás.

Fig. 1. A Porta da Vila na actualidade, sen os arcos que daban entrada. Foto do autor, 2022.

Só existen dúas publicacións específicas que documenten a demolición da Porta da Vila: a primeira foi o artigo «Un temible enemigo de Betanzos», escrito por Francisco Vales Villamarín para o *Boletín de la Real Academia Galega* número 352 (1970); e a segunda o libro *Betanzos de los Caballeros: La muralla, la Puerta Real y la calle de la Plaza Mayor*, de José Raimundo Núñez-Varela Lendoiro (1994). Non en balde, outras contribucións destes dous autores e cronistas da cidade complementan en boa medida este tema. Así mesmo, existen varios traballos que se centran na construción e fisionomía da Porta da Vila desde o século XV ata a súa demolición producida no XIX, destacando a *Historia de la Ciudad de Betanzos* de Manuel Martínez Santiso (1892), «Bosquejo histórico de Betanzos de los Caballeros» escrito por Francisco Vales Villamarín para a edición *Especial centenario* do diario Faro de Vigo (1953) e «Betanzos y su provincia en la época de Carlos V» por Alfredo Erias Martínez e Xosé María Veiga Ferreira para o *Anuario Brigantino* número 25 (2002).

Xunto coa bibliografía, nas seguintes liñas achéganse datos inéditos a partir da consulta de fontes documentais públicas do Arquivo Municipal de Betanzos e do Arquivo Histórico de Protocolos do Ilustre Colexio Notarial de Galicia. A finalidade deste artigo é afondar nun maior coñecemento sobre a historia destrutiva da Porta da Vila e a súa consecuente aliñación urbana pola que camiñamos no presente.

1. A Evolución da Porta da Vila ata o século XIX

Agora apenas existen restos da Porta da Vila no seu contorno orixinal; soamente os escudos da Cidade de Betanzos, do Reino de Galicia e da Coroa de Castela que decoraban a súa fachada vista extramuros, pero desde principios do século XX están desprazados cara o muro dunha das casas colindantes no seu lado occidental. Este lugar é un tramo da rúa do Castro, vía que comunica o antigo Camiño Real a Castela e a Praza do Campo coa Praza da Constitución, que son os puntos céntricos de Betanzos. Así pois, a antiga porta era a entrada principal á cidade e servía de delimitación para a muralla defensiva cara o campo da feira. O proceso construtivo da Porta da Vila xa foi grande e boamente abordado nas anteditas publicacións, pero cómpre referenciar os seus antecedentes básicos para intuír con que fisionomía arquitectónica chegou ao momento da súa destrución.

O Castro de Untia era a unidade habitacional castrexa desde a que se desenvolvería o núcleo do actual Betanzos, cuxa poboación se traslada en 1219 desde Betanzos o Vello tras a aprobación do rey Alfonso VIII de Galicia e León. A primeira muralla constrúese contra a croa e posteriormente segundo se avance no terraplén do outeiro do castro, conservándose o trazado do plano radiocéntrico. Unha vila da significación de Betanzos requiría dun bo cerco defensivo, con torres de vixía e as súas cinco portas, sendo a máis importante a coñecida como a «da Vila», «Principal», «Real» e mesmo nalgunha ocasión como «Alcántara» ou «San Roque» (Núñez-Varela, 2015: 18 e 310). Este aspecto era semellante ao das murallas doutras vilas próximas, como Mondoñedo, Viveiro ou Ribadeo, así como do resto de Europa.

Fig. 2. Escudos da Coroa de Castela (arriba), da Cidade de Betanzos (centro) e do Reino de Galicia (abaixo) que estaban na Porta da Vila en orixe; hoxe, no muro lateral da casa número 3 da rúa Nova, mirando ao antigo emprazamento da Porta da Vila. Foto do autor, 2022.

En 1465 o rei Enrique IV de Castela outorga o título de cidade a Betanzos, unha relevancia que a xa cidade de realengo incrementou cando en 1467 lle concede o privilexio de celebrar unha feira franca anual. Entre eses anos e antes da conquista de Granada polos Reis Católicos, se colocaron os tres escudos que se conservan, xa que a súa heráldica (Vales Villamarín, 1953). Por este motivo, en diversos documentos posteriores esta entrada ao interior da cidade aparece denominada como «Puerta Real» (Núñez-Varela, 1994: 18) (fig. 2).

A *Historia de la Ciudad Betanzos* de Manuel Martínez Santiso tamén sinala que «se reedificaron las murallas de la ciudad, con sus almenas y torreones» cando os reis Isabel e Fernando visitaron Betanzos en 1487, concretando que «en nuestros días [fins do século XIX] solo quedan algunos fragmentos ocultos entre las casas» (1892: 295-296). Finalmente, a porta reconstrúese entre 1550 e 1551 baixo a dirección do mestre canteiro Juan de Bergantiños (Erias e Veiga, 2002: 198-202).

Con posterioridade tivo outras modificacións puntuais, aínda que moitas delas se descoñecen con exactitude. Sobre isto é interesante recuperar a cita Raimundo Núñez-Varela y Lendoiro na súa guía *Betanzos de los Caballeros y sus Mariñas*, pola que nun documento do seu arquivo persoal, pertencente a 1681, adxunta a seguinte descrición:

Contaba con dos torreones almenados, uno a cada lado del macizo donde se abría el arco ojival de entrada, sobre el que se encontraban los tres blasones protegidos por el friso del pasadizo que los unía, desde la Rúa Nueva y Rúa Travesa un “tripadizo” [sic], particular a cada uno de ellos, daba acceso a las viviendas que allí habían sido habilitadas (Núñez-Varela, 1984: 26).

Para aproximarse a un coñecemento gráfico da Porta da Vila, cómpre ter en consideración os planos xerais de Betanzos nos que se representa a muralla, como o de 1550 custodiado no Archivo General de Simancas (Núñez-Varela, 1994: 13) ou o mapa pintado por Antonio Vázquez en 1616 para o rei Felipe III (Barreiro Mallón e Rey Castelao, 2010) (fig. 3). Precisamente, neste último representábase un arco que semella ser de medio punto, que está flanqueado por dous torreóns ameados e con casas pegadas aos lados sen chegar a taponar toda a altura da muralla.

Fig. 3. Mapa de Betanzos realizado por Antonio Vázquez en 1616. Archivo Histórico Nacional, leg. 43581.

Os torreóns debían ser semellantes a outros que aínda se poden albiscar en Betanzos, como a torre albarrana na beira da rúa do Valdoncelel ou a que se atopou durante derrubamento da Casa de Aguiar da Fonte de Unta en 1994 (fig. 4)¹. Non obstante, a evolución do caserío axuntouse contra a muralla, o que implicou a súa perda visual extramuros.

Fig. 4. A torre atopada tras o derrubamento da Casa de Aguiar da Fonte de Unta, 1994. Cortesía de Carlos M. Fernández e do catedrático Jesús Ángel Sánchez García.

Un dos brigantinos que presenciaron a demolición da Porta da Vila en vida foi Manuel García Faílde (Betanzos, 1840 – *Ibidem*, 1913). A finais do século XIX, este debuxante realizou para Francisco Javier Martínez Santiso (Betanzos, 1868 – *Ibidem*, 1934) unha representación hipotética de como tivera que ser a porta noutroa, pero o seu aspecto semella ser bastante distinto do que tivo que coñecer en vida². A partir desa imaxe, o propio Martínez Santiso tamén realizou a súa propia interpretación, trazando unha aparencia arquitectónica practicamente idéntica á versión de García Faílde (fig. 5). Aínda que non se pode corroborar, o aspecto de ambas as dúas representacións semellan ser bastante románticas e subxectivas sobre o pasado que non viviron, xa que nin sequera representan os torreóns nin o caserío que xa existía amontoado ao arco no século XIX.

Fig. 5. Francisco Javier Martínez Santiso: Representación hipotética da Porta da Vila. AMB, ca. 1900.

No século XIX a Porta da Vila tería un aspecto similar ao que reproduciu José Veiga Roel (Betanzos, 1894 – *Ibidem*, 1976) (fig. 6), pois para a súa hipotética representación (García González-Ledo, 1981: 29) pediu consello a Francisco Vales Villamarín e mesmo a varios veciños que lembraban as descrições da mesma que lles deran os seus devanceiros. Veiga Roel amosa por primeira vez un dobre arco apuntado, en detrimento dun de medio punto; e tamén representa unha terraza cun emparado de vide, que, segundo a documentación recompilada para este traballo, si existía.

Fig. 6. José Veiga Roel: *Representación hipotética da Porta da Vila*, 1965
(Vales Villamarín, 1970: 310).

Este debuxo tamén foi impreso na portada do libro das festas de Betanzos de 1976.

Esta hipotética restitución de Veiga Roel posiblemente fose bastante acertada, pois a Porta da Vila debía posuír unha forma semellante á que aínda mantén o arco da Ponte Nova (fig. 7), así como o doutras cidades, como, por exemplo, o arco de Mazarelos en Santiago de Compostela. A pesar da ausencia de perspectiva para simular a subida da rúa do Castro, tamén mostra os soportais que había nesa rúa, destruídos tamén no século XIX.

Fig. 7. A porta da Ponte Nova; véxase a forma dos antigos torreóns que a flanquearían nas dúas casas colindantes. Foto do autor, 2022.

Fose como for, co paso do tempo a Porta da Vila foi adquirindo un aspecto máis abandonado. Ao respecto, Vales Villamarín gardou un documento nun sobre no que se especifica que se reparan as murallas a mediados do século XVIII, polo que a Porta da Vila seguramente tamén puido ter algunha modificación por esas datas³, se ben é certo que a muralla se tivo que ir modificando puntualmente ao longo dos séculos.

Que toda a xente quixese a súa destrución debeuse ao impedimento físico que causaba para o libre tránsito de persoas, carros e animais, especialmente os días de feira. A mediados do século XIX o concello intensificou modificacións no contorno da Porta da Vila co obxecto de reconverter o Campo da Feira en praza, o que implicou que esta se coñecese como Praza do Campo, se ben ao longo da segunda metade do século XIX tamén se chamou Praza de Cassola e Praza de Arines, ata designarse definitivamente Praza García Irmáns (Erias Martínez, 1985: 53). Este novo espazo grande e diáfano respondía ao concepto de praza maior española, que xa eloxiaba Pascual Madoz en 1846:

La plaza o campo de feria ha recibido notable reforma, pues en ella se ha construido un paseo que aunque pequeño, ofrece un punto de reunión y desahogo del que antes carecía, y de día en día va mejorando, como sucede con el enlosado que circunda este recinto (Madoz, 1846: 301).

Polo tanto, o afán moderno de remodelación urbana implicaba que na Porta da Vila se desobstruíse o tránsito. A porta, que tiña 3 metros de ancho, non cabía nos postulados contemporáneos do progreso urbanístico con base no ensanche do espazo público, o que se esclareceu no rexeitamento da poboación e na súa desaparición.

2. As primeiras postulacións para a demolición

Descoñécese con exactitude que fisionomía arquitectónica tiña a Porta da Vila, xa que aínda non se atopou ningún plano. Por este motivo, cabe facer fincapé nas testemuñas escritas que si se conservan. A primeira é de 19 de xuño de 1865, na que o goberno municipal de José María García Vereá manifesta a primeira pretensión de demolela:

Existiendo todavía a las entradas de esta población las puertas o arcos antiguos de la muralla que la rodeaba y cercaba, la que desapareció enteramente con los edificios que la sustituyeron y ofreciendo aquellos muy mal aspecto, haciendo difícil la entrada en la población en días de afluencia de gente, cree que para que esta reciba todas las mejoras de que es susceptible, sería conveniente [...] conseguir que dichos arcos desaparezcan⁴.

De acordo con isto, hai que concibir a desaparición desta parte da muralla como unha das varias intervencións urbanísticas deste alcalde. En boa parte, o seu anhelado por dignificar o espazo público modificou o carácter monumental de Betanzos con obras como a instalación da fonte de Diana Cazadora en 1867 (Torres Regueiro, 1995) ou o proxecto de cambio de nome de rúas e lugares –no que se plantexaba denominar Praza do Progreso á do Campo– a partir da Gloriosa de 1868.

Non obstante, o pensamento de ensanchar a Porta da Vila impulsouse no ano 1867, cando en 21 de outubro García Vereá presentou ao resto da corporación municipal unha moción propoñendo o derribo de todos os arcos que daban entrada á poboación. Aceptada esta proposición, a demolición presupostouse en 18.306,50 pesetas. Este expediente orzamentario remitiuse axiña á superioridade de Facenda, quen o devolveu en 13 de abril de 1868 para que os donos das fincas afectadas manifestasen a súa conformidade co xustipezo. Pola contra, a desconformidade dos veciños afectados debeu motivar a suspensión do expediente, sen atoparse máis información ao respecto no Arquivo Municipal de Betanzos; boa parte deste expediente desapareceu da secretaría municipal anos despois da súa redacción, tras solicitalo o escribán Juan Arines Montenegro por mor dun pleito promovido por Josefa Núñez Rilo no Xulgado de Primeira Instancia do partido de Betanzos en 3 de marzo de 1873 a causa da expropiación da súa casa para executar as obras de demolición da porta⁵.

En definitiva, nestes anos finais da década de 1860 Betanzos albisca un cambio importante no seu espazo urbano. No caso da Porta da Vila, aínda habería que agardar ata 1872 para materializar as obras de demolición.

3. Aproximación á definición arquitectónica das casas da Porta da Vila en 1872 antes da súa demolición

A demolición da Porta da Vila tivo serias repercusións na estabilidade estrutural das casas que se asentaron ao seu carón seguindo a muralla. Ademais, parte das casas do seu lado oeste tivéronse que expropiar forzosamente para proceder a demolición dalgunhas das súas partes que non permitían un ensanche amplo para a nova vía urbana.

Polo tanto, para poder documentar a historia destrutiva da Porta da Vila, cabe ter en conta esas casas afectadas. Ademais, cunha aproximación á súa definición arquitectónica tamén se pode concretar de mellor maneira como era a Porta da Vila, xa que parte delas empregaban zonas do recinto amurallado e da propia porta.

Grazas a un orzamento redactado pola comisión de obras para a demolición do arco da Porta da Vila, con data de 10 de xullo de 1872, sábese que «el Arco que da fronte a la plaza del Campo será Norado y no demolido en la parte colindante con las casas de Dn. José Ylario Nabeira y D^a. Josefa Nuñez Rilo, de manera que no perjudique a esta ni ofenda al hornato publico». Así pois, as casas directamente afectadas foron: no lado leste, a do matrimonio establecido entre José Hilario Naveira Lodeiro e Manuela de la Riva Espiñeira; no lado oeste e mirando cara a Praza do Campo, a de Josefa Núñez Rilo e a súa sobriña Carmen Somoza Rilo; e tamén no lado oeste, pero mirando cara a antiga plazuela do Forno, intramuros, a de Antonio López Noguerol e Joaquina Ramos Quiroga.

3.1. A casa nº1 da Plazuela de Villar, de José Hilario Naveira Lodeiro (lado leste da porta da vila)

Probablemente, a casa de Hilario Naveira formou parte dun dos torreóns que flanqueaban a Porta da Vila. Asentada sobre ou na muralla, daba fronte á antiga plazuela de Villar ou da Botica (Núñez-Varela, 2015: 309-313), que aproximadamente hoxe vén sendo a praza Domingo Etcheverría Naveira e inicio da rúa dos Ferradores.

Hilario Naveira, quen chegou a ser alcalde en 1838 (Núñez-Varela, 2013: 313-314), era propietario da casa número 6 da Praza do Campo. Nalgún momento entre 1872 e 1873 a casa pasou a ser propiedade de Eugenio Naveira de la Riva, fillo de Hilario e Manuela, con quen se executa a demolición do arco da Porta da Vila.

Apenas existen datos nos que se especifiquen como era esta casa. O que si se sabe é que alí é onde residiría coa súa muller Rita Pato Espiñeira, cuxo matrimonio reformou a casa contra 1880 (Núñez-Varela, 1994: 33 e 47), obtendo como resultado o aspecto que actualmente posúe (fig. 8). Do matrimonio de Eugenio e Rita nacería Josefa Naveira Pato en 27 de maio de 1859, quen casou con Marcelino Etcheverría Vila, saíndo desta unión o seu fillo Domingo Etcheverría Naveira en 19 de abril de 1889, quen acabaría convertendo o antigo Banco Echeverría en sociedade anónima (Vilar Rodríguez e Lindoso Tato, 2008: 133) e a quen a día de hoxe se lle dedica o nome da antiga plazuela de Villar.

Fig. 8. Casa que reformaron Eugenio Naveira de la Riva e Rita Pato Espiñeira contra 1880. Foto autor, 2022.

3.2. A casa nº40 da Praza do Campo, pertencente a Josefa Núñez Rilo e Carmen Somoza Rilo (lado oeste da porta da vila)

En 1872, no lado oeste da Porta da Vila a casa que daba fronte á Praza do Campo, actualmente ao cantón Claudino Pita, tiña un fondo e dous pisos: o propio fondo e o primeiro piso pertencía a Josefa Núñez Rilo⁶, quen estaba solteira, tiña 73 anos e vivía con Manuel Rodríguez Rilo, avogado natural de Portomarín nado en 1827 que chegara a Betanzos en 1839, tendo como serventa a María Suárez y Suárez, natural de Carral que veu para Betanzos en 1857; no segundo piso, debía residir a súa sobriña Carmen Somoza Rilo, natural do concello lugués do Páramo.

En definitiva, esta casa tívose que edificar a carón ou sobre o espazo no que se localizaba o outro torreón da Porta da Vila. A día de hoxe, non se pode albiscar practicamente ningún indicio desta casa, xa que co ensanche desapareceu, pero hai parte do seu soar que si se conserva, que se corresponde coa casa esquineira que hai entre o cantón Claudino Pita número 5 e rúa Porta da Vila número 2 (fig. 9).

Fig. 9. Parte da casa de Josefa Núñez que sobreviviu a demolición, vista na actualidade coas reformas posteriores. Foto do autor, 2022

No baixo desa casa existía unha tenda, da que se descoñece cando comezou a funcionar, porque nas matrículas de contribución industrial dos anos da demolición non consta ningunha actividade comercial sobre o inmovible. En todo caso, sábese que servía de ultramarinos e que estivo activa, cando menos, ata o ano 1883⁷.

En 6 de maio de 1872 Manuel Rodríguez Rilo, como apoderado da súa prima Carmen Somoza e por encargo dela, presenta unha instancia no concello solicitando que se lle dea a oportuna autorización para substituír os balcóns que posuía a casa número 40 da Praza do Campo por unha galería. Os encargados de construír a nova galería serían os mestres de obra Vicente Castro Couceiro e José Seco Uría⁸.

Exactamente, pídesese que a galería corra todo o *frontis* da súa casa cara o Cantón (fig. 10); é dicir, iniciando un extremo na proximidade da casa número 19 da Praza do Campo, propiedade do matrimonio entre o madrileño Agustín Valderrama Iglesias e a brigantina

Teresa Arias Sande –pai do notario Victor Valderrama Arias–, e rematando outro «hasta tocar con la cornisa del arco titulado Puerta de la Villa». Cabe salientar que tamén concibe «rasgar las dos luces de medio punto estremas», o que pode indicar que estes vans podían formar parte da antiga muralla, mais descoñécese calquera exactitude maior sobre esta fachada desaparecida.

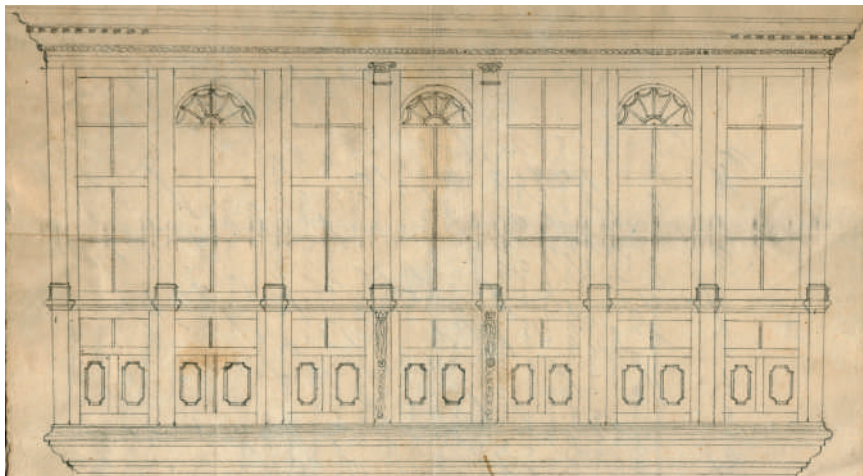

Fig. 10. Galería proxectada por Vicente Castro Couceiro e José Seco Uría para a casa de Manuel Rodríguez Rilo e Carmen Somoza. AMB, c-597, 1872.

Tres días despois, a «comisión de obras y hornato publico», encabezada por Faustino San Martín, autoriza a obra, pero sempre e cando a galería non chegase ao estribo do arco da Porta da Vila, por ser este elemento arquitecto propiedade municipal. Concedida a licenza en 14 de maio, a galería comezouse a construír, pero axiña tívose que paralizar. Tras diversos trámites na secretaría municipal, a corporación municipal en sesión ordinaria de 4 de xuño ordenou que Carmen Somoza Rilo renunciase a todo dereito de indemnización da galería que estaba tentando construír, porque parte dela sería susceptible dunha futurible expropiación forzosa para levar a efecto a demolición e ensanche da Porta da Vila. Así se acordou, o que xa indicaba a pretensión do concello para demoler a principal entrada da cidade.

3.3. A casa nº1 da plazuela do Forno, pertencente a Antonio López Noguero e Joaquina Ramos Quiroga (lado oeste da Porta da Vila)

No mesmo lado oeste da Porta da Vila e detrás da casa de Josefa Núñez, pasaba un fragmento de muralla; tras esta, había outra casa que servía como prolongación do interior da Porta da Vila e desembocadura da mesma intramuros. Correspondíase co número 1 da Plazuela do Forno, unha pequena praza desaparecida onde confluía a rúa do Castro e o inicio da rúa Nova (fig. 11). Canto á súa distribución, a casa tiña tres pisos, pertencendo o primeiro a Antonio López Noguero e os restantes a Joaquina Ramos Quiroga.

Fig. 11. Casa número 3 da rúa Nova, á que estaba pegada a número 1 da antiga plazuela do Forno; véxanse os escudos da Porta da Vila reubicados no seu muro lateral. Foto do autor, 2022.

este balcón tamén entraba a luz ao interior a través de «tres ventanas de medio cuerpo y otra mas pequena que miran al Este sostenido por otros tres puntones toscos, también [dispostos] diagonalmente», de maneira que ambos lados compuñan un ángulo no que o voladizo se apoiaba en oito puntos¹³.

O terceiro piso tamén era propiedade de Joaquina Ramos. Destinábase a dormitorio con paramento de cantería, lousa e ladrillo, suxeitado con armazón de madeira de castiñeiro e tella na cuberta. Nalgunha parte deste terceiro piso situábanse dúas ameas pertencentes á antiga muralla: unha delas estaba no lado leste da casa, na cima do arco da Porta da Vila, cunha superficie de 16 m² e constituíase toda con cantería; a outra ameas estaba no lado meridional da casa cara á Praza do Campo e conformaba 15 m², elevándose sobre a vivenda de Carmen Somoza. Nestas ameas era onde existía un «parral»¹⁵, tal e como no século XX Veiga Roel cavilara que podía existir.

4. A demolición dos dous arcos da Porta da Vila e a consecuente aliñación de Juan de Ciórraga (1872-1874)

Nun oficio de 3 de xuño de 1872, Faustino San Martín e José María Miño Manivesa,

En 20 de maio de 1872, Joaquina Ramos vende a Marcial Núñez Taboada a súa casa ante o notario Manuel García Bendoyro⁹, con vista a que estaría afectada pola futura demolición da Porta da Vila. Grazas a esta escritura pódese saber como era esta vivenda sita «en la calle de la Plazuela del horno numero primero» e coñecida por «de la Bayola».

O primeiro piso de Antonio López compoñíase por un «fundo» onde existía un «cortijo», unha tenda e unha escaleira de acceso ao piso superior¹⁰. Xa en décadas atrás, canda a invasión francesa, se constata a actividade da devandita tenda (Núñez-Varela, 2013: 72).

O segundo piso pertencía a Joaquina Ramos, que herdara de súa nai María de los Dolores Quiroga y Pardo en 24 de decembro de 1862¹¹, quen á mesma vez quedara coa casa tras morrer en 30 de abril de 1859 o seu marido Juan María Ramos y Chas¹², Doutor en xurisprudencia e antigo alcalde en tres ocasións entre os anos 1845-1847 e 1850-1851. Alí había unha cociña, varias alcobas e unha sala que saía a un balcón de madeira de castaño, «sostenido este y un gabinete de la propia sala en forma de boladizo por medio de cinco toscos puntones diagonales». Por

como representantes da comisión de obras municipal, retoman o asunto iniciado en 1867. Estes manifestan a necesidade de «derribar cuanto antes» e ensanchar non só a Porta da Vila, senón todos os arcos que conformaban «las entradas de la Ciudad», defendéndose en que as portas da muralla non tiñan «el menor merito artistico» nin merecían consideración algunha. Como naquel momento o concello non contaba coa liquidez económica suficiente, comezouse demolendo a Porta da Vila por ser a principal da cidade; afortunadamente, mantivéronse as da Ponte Nova, do Cristo e Ponte Vella, aínda que non o postigo do Hórreo que daba pé á rúa do Valdancel.

Para derribar os dous arcos que compuña a Porta da Vila, a comisión de obras incidía en expropiar a casa número 1 da Plazuela do Forno «con sus almenas», daquela pertencente a Joaquina Ramos, o farmacéutico Francisco Lafont e consortes. O orzamento do proxecto calcula que ascendería a uns 30.000 reais, aínda que se obterían beneficios coa reutilización das pedras extraídas, que se destinarían para a mellora de «todas las calles de la población, incluso las de la Ribera y la plaza del Campo de las ferias»¹⁵.

Tras aprobarse «por una mayoría considerable» a proposición en sesión pública da xunta municipal de 11 de xuño, un día despois Marcial Núñez Taboada, Ramona López Noguerol y Cordero, acompañada do seu marido Francisco Lafont, no seu propio dereito e representando ao do seu irmán o avogado Marcial Ramos Quiroga, e Ángel López Noguerol, outorgan a venda do seu inmovible ao concello de Betanzos por 6.000 pesetas¹⁶.

Con todo, en 28 de xuño o alcalde Francisco Sánchez Mirás require un informe de taxación do edificio a expropiar. Para iso, nomea a José María Carro, axudante xubilado de obras públicas que colaboraba para o concello, para redactar un informe especificando os inconvenientes que ocasionaba a presenza das casas pegadas ao arco da Porta da Vila, o cal di así:

La Ciudad de Betanzos mas antigua de Galicia y cuya primera fundacion se atribuye á los Fenicios está situada sobre un Castro ó Colina nombrada de Unta, rodeada por los Ríos Mandeo y Mendo, formando una península por cuyo istmo pasa la carretera de Madrid á la Coruña [...]. Dicha población tiene mercados en mayor y menor escala los Domingos, Martes y Jueves de todas las semanas y resulta que es muy espuesto y penoso entrar en tales días con especialidad por la de la Villa efecto de la mucha gente que por ella tienen necesidá absoluta de pasar de modo que en los momentos que pase un carro del país, con mucha esposicion podrán pasar lo mas dos peatones para cada bacio á los lados [...] porque agolpándose como generalmente sucede mas gente de la que cabe en dichos bacios fácil és que alguno salga mutilado por las ruedas ó sea victima completa si por desgracia el ganado ó caballerías son remolones y espantadizos.

Como todas las poblaciones antiguas carece de alineacion en las calles y de regularidad en los Edificios, son muy pocas las Calles que presentan un transito horizontal, y tal que embocan en las puertas de la Ciudad, algunas de ellas como la de Plateros, Herreros y Fuentedeunta tienen una pendiente que esceda de un veinticinco por ciento. Por todas las consideraciones que quedan espuestas, por las del Ornato publico y otras que omite por creer bastantes las primeras, cualquier sin ser inteligente considera como de absoluta necesidad el derribo de las referidas puertas y ensanche de la via que por ellas pasa tomando de los edificios particulares contiguos á ellas lo que se crea necesario para darles cuando menos el ancho que

*tienen las Calles que embocan en ellas*¹⁷.

Como resultado, José María Carro taxa a casa de Joaquina Ramos, Francisco Lafont e consortes –que comprendía 196,02 m³– nun valor total de 24.000 reais. Neste momento estipúlase que a planta baixa da casa lle corresponde a Joaquina Ramos, pola que tería que recibir unha cantidade de 6.000 reais en concepto de indemnización pola expropiación forzosa; por outra parte, o resto do inmovible, coa zona das ameas e emparrado, afectáballe a Francisco Lafont, tendo un valor de 18.000 reais.

En 10 de xullo apróbase o orzamento para o remate da demolición. Entre as condicións facultativas que se especifican, dise que o contratista mantefa o primeiro arco de entrada, que unía a casa de Hilario Naveira coa de Josefa Núñez. Ademais, o contratista tamén se encargaría de conducir toda a pedra ás obras de sumidoiros da rúa da Ribeira, namentres que a mampostería se depositaría na plazuela de Villar.

O remate ten lugar na casa consistorial o 14 de xullo e sae como contratista Luis Pardo Cachaza baixo o tipo de 3.944 reais. Este mestre canteiro xa se ocupara de varias obras públicas municipais recentes, tales como a recomposición da rúa da Ribeira en 1871 ou a construción da rúa do Pinche en 1871, pero que neses meses continuaba exercendo con outras como a reparación da praza sita fronte o Edificio Arquivo¹⁸.

Ante o temor de que lle derribasen a casa por mor das obras de demolición da Porta da Vila, en 30 de xullo Elena Serrano Pereira, viúva de Laureano Couceiro, escapa da súa casa, que estaba situada no lado leste da Porta da Vila cara o inicio da rúa dos Prateiros. Isto debíase a que parte da casa estaba aberta e inhabitable por causa de «haberse derrivado de orden del Municipio una porcion de pared que la cierra», cuxos prexuízos se produciron por «demoler el arco y almenas de la puerta dela villa unido á dicha casa». Polo tanto, Elena Serrano requiría unha indemnización, así que «deseaba saber si la Corporacion estaba dispuesta á abonar la renta de dos reales y medio diarios con reparos menores». Como consecuencia, o concello manifesta o propósito de reedificar a casa na seguinte primavera e que se aboasen dos fondos municipais os 2,50 reais diarios ata que non comezase a reedificación a partir do 1 de marzo de 1873¹⁹.

A demolición da Porta da Vila que se estaba efectuando no verán de 1872 repercutía nas casas da zona leste, polo que a comisión de obras consideraba imprescindible «nombrar una persona competente» para executar o derribo dos arcos e ameas «sin causar el menor perjuicio á las casas colindantes». Como solución, o concello propón ao vitoriano Juan de Ciórraga y Fernández de la Bastida, quen desde 1863 exercía como arquitecto municipal da Coruña, para que acepte o cargo da obra²⁰.

Juan de Ciórraga tiña unha boa experiencia na demolición de fortificacións, pois por eses mesmos anos se estaba a encargar de diversas obras implicadas no derribo da Fronte de Terra da Coruña, a partir do cal se creou o Primeiro Ensanche coruñés (Soraluece Blond, 1980: 70). Polo tanto, era unha persoa axeitada para definir o novo plano urbano de Betanzos.

Como resultado, Ciórraga aceptou a proposición do concello de Betanzos e en 9 de setembro consta a recepción dos planos «formados para el ensanche de la puerta de la Ciudad». Por conseguinte, remítense a José María Miño para que os examine. Estes planos non se conservan no expediente relativo ao ensanche da Porta da Vila que se custodia no Arquivo Municipal de Betanzos e tampouco se atoparon noutro arquivo público, polo que se descoñece como eran.

Entretanto, as obras continuaron, pero Luis Pardo Cachaza tivo que suspender as obras «por las causas que no ignora la Corporación», e, consecuentemente, pide rescindir o contrato en 15 de outubro, pero finalmente seguiu coa obra. Nesa mesma sesión acórdase «el derribo de los arcos» que estaban «unidos al respaldo» da casa de Josefa Núñez; en compensación, o concello acorda dotarlle dunha renda namentres a casa non se poida habitar por mor das obras. Ao mesmo tempo, na casa de Elena Serrano, do lado de fronte, quedaba á intemperie un voladizo, así que o seu cuñado Antonio Asorey Castro solicita que se tape.

Nese mesmo 15 de outubro a corporación acorda declarar «con urgencia y de utilidad pública» o ensanche en 9,90 metros para proceder á expropiación forzosa da parte da casa de Josefa Núñez. Ante esta decisión, Manuel Rodríguez Rilo ve ameazada a súa propiedade, así que pide que se rectifique o trazado de ensanche proxectado por Ciórraga, ao que o concello contesta que polo momento non se efectuara²².

En 29 de outubro dáse conta da memoria, orzamento e planos do proxecto de ensanche e aliñación da Porta da Vila formados por Juan de Ciórraga²³. Ao igual que os planos que presentara en setembro, estes tampouco se localizaron en ningún arquivo público. Non obstante, Vales Villamarín publicou en 1970 un fragmento dun deses planos (fig. 12). Nel obsérvase que o ensanche non afectaba a liña de casas do lado leste —as de Eugenio Naveira, Elena Serrano e herdeiros de Benito Fernández—, pero si aflixían a liña oeste, onde se aprecia unha posible planta do antigo torreón sobre parte da superficie que comprendía a propiedade de Josefa Núñez.

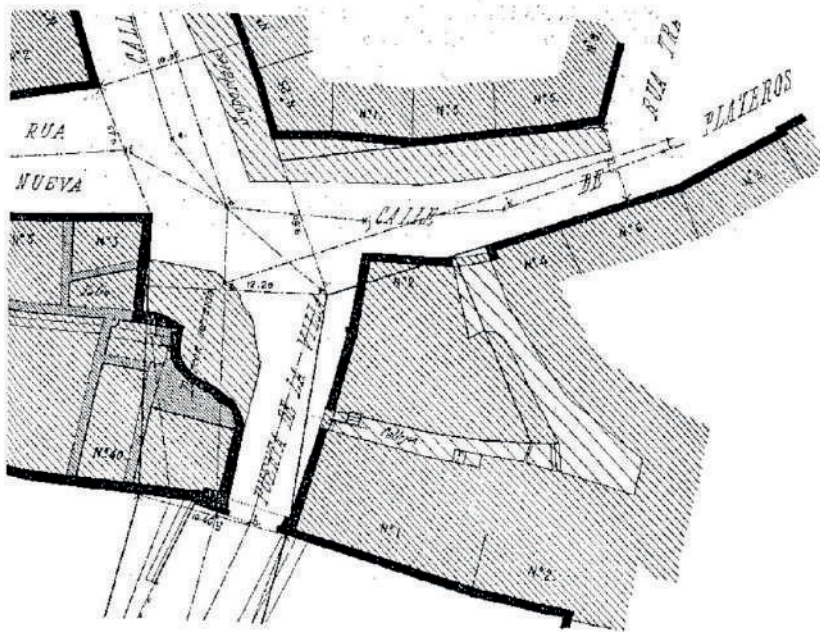

Fig. 12. Juan de Ciórraga: Plano para o ensanche da Porta da Vila; obsérvase a planta do que semella ser un torreón a carón da casa número 40 (Vales Villamarín, 1970: 311).

Durante o seguinte mes de novembro efectuáronse os traballos de derribo «sin dificultad» e chegouse ata a metade do murallón antigo que pechaba por detrás da casa número 40 da Praza do Campo, pertencente á mesma Josefa Núñez, e da número 3 con fronte á plazuela do Forno, de Josefa Domínguez; é dicir, acadárase da sección transversal oeste da Porta da Vila, onde se facía unha división das anteditas dúas vivendas por medio da muralla. Toda a zona estaba completamente en ruínas, dicíndose que era «una triste verdade que el derrivo comenzado presenta actualmente una situación en extremo lamentable», non soamente porque a súa deformidade ofendía a vista dos viandantes, senón tamén porque a muralla corría risco de desprendementos por efecto do temporal que se estaba a dar neses días²⁴.

Os restos da Porta da Vila e as paredes das casas colindantes corrían serio risco de derrubamento, o que anegaría todo, xunto cos escombros que se amoreaban. Co ánimo de atopar unha solución ao progreso das obras, o concello acorda que Ciórraga taxe a parte da casa de Josefa Núñez para proceder á súa expropiación da maneira menos custosa posible. Os peritos taxan a casa 5.000 pesetase en 15 de decembro Carmen Somoza, sobriña de Josefa Núñez, acorda vendela a Marcial Ramos Quiroga, que era o rexidor síndico do concello²⁵.

Ao longo dos primeiros meses de 1873 non consta que se executasen obras de demolición. O único dato de especial relevancia é que en 18 de marzo o concello paga a Pardo Cachaza 625 pesetas por conta do remate da demolición das ameas e arcos sobre os 987,50 pesetas polas que lle foron adjudicadas as obras en xuño de 1872²⁷.

En maio de 1873 si consta a continuación das obras, xa que Eugenio Naveira solicitou á corporación que lle indemnizase por todos os danos e prexuízos que puidesen ignorarse á súa casa polo derribo. Desta maneira, xa se avisaba do perigo que podían ter as obras, especialmente tendo os precedentes de mala execución previos á participación de Ciórraga. Nese momento, xa non debía existir ningún resto do arco, pois en 2 de maio dise que a casa de Eugenio Naveira «se encuentra en perfecto estado con la desaparición del arco». Unha semana despois, Faustino San Martín e Marcial Ramos, membros da comisión de obras, mandan apuntalar os esquinais das casas de Eugenio Naveira e Josefa Núñez, cuxo apeo tal vez se debese á finalización das obras de demolición do arco²⁸.

Posteriormente, Eugenio Naveira reiteraría ao concello que apuntale ben o esquinale da súa casa namentres proseguían as obras de demolición²⁹. As obras por aquel momento debían estar paralizadas, xa que Cachaza Pardo en 15 de xullo pide ao concello que lle rescinda o contrato se non se retoman as obras en breve³⁰, así que nese verán deberon seguir, pois en 24 de setembro Eugenio de la Riva volve reclamar ao concello que as obras están prexudicando a súa casa³¹.

Non se pode concretar perfectamente a que ritmo sucedeu a demolición, pero en 8 de outubro de 1873 as obras estaban paralizadas porque Josefa Núñez se opuxo ao proxecto. Consecuentemente, o expediente trasládase ao Xulgado de primeira instancia do partido e escribanía de Juan Arines Montenegro, a onde se enviaron os planos de Ciórraga para examinar os resultados das obras proxectadas inicialmente³².

Así e todo, en 17 de decembro de 1873 Ciórraga emite un novo orzamento para as obras de reforma da casa de Josefa Núñez e parte que implicaba a Marcial Ramos. Tamén emite outro orzamento das obras de reparación e ornato que se intentan executar no estribo oeste do arco da Porta da Vila, que así mesmo estaba pegado á antedita casa. En total, ambos os dous orzamentos ascendían a 902,76 pesetas, facéndollo saber a Marcial

Ramos , pero non acepta a cantidade estipulada³⁴.

Durante o segundo inverno de obra tampouco se notifica ningún avance. Non obstante, en 8 de abril de 1874 Pardo Cachaza certifica que só lle falta executar o derribo da parte dunha ameia da casa de Josefa Núñez, pero ten que ser sen tocar na súa parede traseira. Esta obra xa era das últimas que quedaban e consistía na demolición e reparación dos paramentos meridional e occidental do demolido «Arco de la Villa», así que en 26 de abril remátase a favor do mestre canteiro Manuel Roibal³⁵. Tras executarse no verán de 1874, en 12 de outubro a comisión de obras emite un informe para reparar as casas de Josefa Núñez Rilo, Marcial Ramos e Josefa Domínguez a causa dos danos do derribo do «Arco de la Ciudad y su Torreón», manifestando que as obras de demolición e reparación xa están definitivamente acabadas³⁶.

En definitiva, entre 1872 e 1874 demoléronse os arcos, torreón e ameas que posuía a Porta da Vila (fig. 13). Para poder levar a cabo as obras, tívose que proceder á expropiación forzosa da casa número 1 da plazuela do Forno e consecuente demolición, así como reparar diversas obras menores por danos en parte da número 40 da Praza do Campo, da número 1 da plazuela de Villar e da de Carmen Serrano.

Fig. 13. Francisco Javier-Martínez Santiso: A Porta da Vila sen o arco, pero aínda con parte da casa de Manuel Rodríguez Rilo –na que figura o escudo do Reino de Galicia– que a principios do século XX se demolería para ensanchar a rúa, ca. 1900.

Como resultado de todo, cabe ter en consideración tres cambios que supuxeron unha transformación radical do antigo aspecto fortificado de Betanzos: un, a demolición dos dous torreóns que flanqueaban a porta; dous, a recolocación dos escudos da antiga Porta da Vila, posto que só permaneceu o do Reino de Galicia mirando á Praza do Campo, concretamente no fragmento de fachada da vivenda que fora de Josefa Núñez; e tres, en 1884 o proxecto implicou a prolongación das obras públicas en rúas e a eliminación dos soportais da actual rúa do Castro, exactamente os correspondentes coas casas número 15, 17 e 19, pertencentes respectivamente a Agustín Leis Cernadas, Antonio Núñez Taboada e Tomás Cacheiro Marciñado (Núñez-Varela, 1994: 28). Polo tanto, o procedemento de destruír a fortificación e anhear as rúas tivo en Betanzos un capítulo máis dos moitos que se sucederon en Galicia durante a segunda metade do século XIX.

5. A longa tardanza do ensanche definitivo

Aínda que se demolera a Porta da Vila, o seu tramo seguía sendo moi estreito. Se cando existía o arco había unha anchura de 3 metros, agora era duns 8,60 metros. Isto melloraba notoriamente a accesibilidade, pero non solucionaba completamente o problema. Consecuentemente, medrou o descontento da veciñanza, así que en 16 de agosto de 1877 un total de 77 persoas asinan unha instancia solicitando que se comece o ensanche do espazo demolido. Os veciños sostiñan que:

*Cada día que pasa despues de haber sido demolido el arco de la Puerta de la Villa se reconoce mas y mas la necesidad y utilidad del ensanche de la misma, tanto para el fácil tránsito de las personas y seguridad de sus bolsillos, como para que la señora Josefa Rilo pueda hermostear y beneficiar su casa, lo cual le reportará mucha utilidad*³⁷.

O descontento canalizouse no periódico local *El Censor*, no que se denunciaba a urxencia da colocación dunha varanda nos laterais do ensanche, o embaldosado da rúa e a construción dunhas escaleiras que comunicasen coa Plazuela do Villar para que «las vendedoras de fósforos y frutas que ponen sus “tenderetes” en el citado ensanche, sean separadas inmediatamente de ese punto»³⁸. Grazas a isto, en 8 de xaneiro de 1884 a alcaldía de César Sánchez San Martín convoca subasta para adquirir e colocar unha varanda de ferro desde a esquina da casa de Eugenio Naveira pola beirarrúa que dá fronte á plazuela de Villar (fig. 14). A esta obra preséntanse os ferreiros Ramón Vázquez Paz e Manuel Martínez Méndez, sendo adxudicada ao segundo por unha cantidade de 324,04 pesetas⁴⁰.

Mentres tanto, na década dos oitenta téntanse arranxar as zonas colindantes á antiga Porta da Vila, destacando a eliminación dos soportais da actual rúa do Castro. Neste sentido, en 1882 tamén se contrata a reforma da «calle denominada Puerta de la Villa ó de la Ciudad»³⁹ é dicir, do tramo no que se interviñera anos antes para a demolición. Desta volta, o obxectivo é perfeccionar a baixada á Rúatravesada e á rúa dos Prateiros, tal e como se contemplaba no plano de Ciórraga de 1872.

En 1887, tentouse adquirir o segundo piso da casa número 40 da praza do Campo. Para a súa compra, o concello chegou a ofrecer 10.000 pesetas, pero como as arcas municipais estaban baleiras, proxectouse a conversión de máis inscricións intransferibles de bens de propios co fin de enaxenalas e aplicar o seu produto ao ensanche. Pola contra, esta

pretensión tamén foi denegada por Real Orde do Ministerio da Gobernación de 14 de decembro de 1891.

Fig. 14. Ferrer: Vendedoras na rúa da Porta da Vila; véxase a varanda de ferro que se colocou contra a plazuela de Villar e rúa dos Ferradores. AMB, ca. 1890.

Durante os seguintes anos, a Porta da Vila continuou co mesmo aspecto, pero o concello continuaba tentando de dotar unha nova imaxe ás rúas de Betanzos. Por este motivo, lévanse a cabo proxectos como o de reparación das rúas de Méndez Núñez e Ruatrasa (1893), así como de instalación de modernas columnas minxitorias nas prazas da Cassola e Valdancel (1895); non obstante, o máis importante foi o de reforma da praza de Cassola (1895), polo que a corporación municipal «inspirada en el noble deseo de mejorar las condiciones de la plaza» propúxose levar a cabo a construción da estrada ou camiño de circunvalación polo que actualmente transcorre a N-VI⁴¹. En xeral, o aspecto urbano era tan malo que as queixas da poboación se frecuentaron:

Los perros siguen sin bozal. El alumbrado tan pésimo como antes... Dos barrenderos no pueden cumplir con su misión. El empedrado no vale dos pepinos, sobre todo, el de la Puerta de la Villa. Las casas ruinosas siguen amenazando al pacífico transeúnte. El ornato público anda por los suelos. A los bandos nadie hace caso. Las pédras de chiquillos están á la órden del día. En fin... que esto es Jauja ó poco menos⁴².

Ao mesmo tempo, o decoro das fachadas das casas era cada vez máis sofisticado desde a década de 1880. A obsolescencia do cerco defensivo amurallado implicou que os seus propietarios fosen arranxando paulatinamente os seus inmobles, sendo o cantón un dos espazos que maior protagonismo adquiriu. Nese contexto, en 31 de agosto de 1893

Raimundo Núñez Codesal solicita a licenza para construír «dos luces ó ventanas de asomo rasgadas con antepechos de hierro» na fachada da casa número 40 da Praza da Cassola; o obxectivo era embelecer o futuro ensanche. Tras exame da «comisión permanente de policía, obras y arbolado», autorízase en 18 de setembro⁴³.

Segundo o informe da comisión para a concesión da licenza solicitada por Raimundo Núñez, establecíase que «la solera del balcon de hierro con que se propone sustituir el de madera existente en el segundo cuerpo [...] no ha de volar sobre esta y sobresalir por consiguiente mas de sesenta y dos centímetros», así como que as dúas ventás que se pretenden abrir «han de ser necesariamente rasgadas con sus correspondientes bastidores o vidrieras de madera y vidrio, y antepechos de hierro» podendo ser as súas xambas e columnas de castiñeiro. Isto indica que as dúas ventás que propón construír son, en realidade, os dous miradoiros de madeira que se conservan a día de hoxe, cuxa tipoloxía arquitectónica colle o gran impulso nas reformas de fachadas de finais de século. Cabe salientar na procedencia do material, que sinala sexan de castaño, a diferenza dos que se ensamblaban na Coruña, maioritariamente de pinotea pola baratura do material, o que explica a accesibilidade de bos materiais de carpintería que existía en Betanzos, cuxos modelos voados de galerías, miradoiros e balcóns transcenderon por toda a ría.

En definitiva, durante as últimas décadas do século XIX este espazo urbano era un lugar de conflictividade social. Alí mesmo se orixinaban disputas entre as regateiras da Praza do Campo e as vendedoras de mistos da Porta da Vila, as cales «arman cada bronca que arde la Paz en un candil»⁴⁴. A esta mala imaxe contribuía a sucidade, pois amoreábase o barro e un «montón de inmundicias»⁴⁵, sendo habituais os «tropezones y resbaladuras»⁴⁶. Esta realidade, descrita no periódico local *El Mendo*, dirixido polo xornalista e masón Adolfo Vázquez Gómez, tamén a denunciaba o Partido Liberal Brigantino a través de *El Progreso*, sinalando que a seguridade do transeúnte se ameazaba constantemente ao atravesar «aceras deterioradas, cruzando por calles y plazas deplorablemente abandonadas, asomándose á balcones, galerías y ventanas en completo estado de ruina, pasando por precipicios sin pretilos ni verjas, subiendo y bajando escabrosas rampas y descompuestas escaleras»⁴⁷. O enfado dos liberais tamén atinxía a «la detestable colocación» dos taboleiros que sobresaían das ventás das casas, porque contribuían «á hacer más estrechas las ya angostas calles de este pueblo» e afectaban o lugar; xustificándose así, os liberais exixen «suprimir los tableros que en la Puerta de la Villa tiene D. Manuel Rodríguez Rilo»⁴⁸.

6. A demolición e ensanche definitivos

Debido á necesidade de limpeza e remodelación da Porta da Vila, estableceuse un conflito político entre liberais e progresistas locais a través dos seus correspondentes xornais: *El Pueblo*, vinculado ao socialismo, defensor da Asociación de Agricultores de Betanzos e crítico co caciquismo; e *Otro Pueblo*, periódico do Partido Liberal Brigantino a principios do século XX. Nese contexto, os liberais manifestan a súa vontade de realizar unha intervención na Porta da Vila:

En todos los proyectos que se han ideado en la última mitad del siglo XIX ninguno, en verdad, de tanta importancia para Betanzos como el del ensanche de la Puerta de la Villa. Mientras ese ensanche no se haga puede decirse que Betanzos es inhospitalario, que Betanzos no sabe recibir dignamente á los que vienen á

traernos dinero, afecto, cultura y relaciones de todas clases que Betanzos, en una palabra, cierra las puertas á sus huéspedes.

A cualquiera que no haya visto algunas de nuestras renombradas y bimensuales fêrias, y se le diga que por la Puerta de la Villa atraviesan en casa uno de dichos días más de seis ú ocho mil personas, no habrá de creerlo seguramente, por considerarlo imposible, y sin embargo es verdad. Pero que no se atreva á pasar por allí el que no sea robusto y sano, porque es seguro que no saldrá muy bien librado; y aún el robusto y sano tiene que tomar grandes precauciones si quiere conservar incólume su indumentaria y no sufrir detrimento en su persona é intereses.

[...] Nada diremos tampoco de lo que con tal mejora iría también ganando el ornato y aún las clases obreras que encontrarían trabajo durante una larga temporada.

[...] El momento es oportuno, pues todas cuantas mejoras de alguna importancia se hicieron en Betanzos con fondos municipales en la actual generación, excepción hecha de la reconstrucción de las aceras de la plaza de Arines, se deben á los Ayuntamientos liberales, y algunas, como el embaldosado y arreglo de la calle de Sánchez Brégua, teniendo que vencer grandes dificultades, opuestas sistemáticamente por los conservadores y principalmente por el director de hecho y redactor jefe de «El Pueblo»⁴⁹.

Continuando o debate político, un mes despois os progresistas aconsellan «á los concejales liberales que si tienen intención y buena voluntad en que el ensanche de la citada vía se realice, amorticen anualmente 10.000 pesetas»⁵⁰. Deste xeito, cavilaban que en catro ou seis anos as obras da Porta da Vila estarían completamente finalizadas.

As ansias de materializar o ensanche fixéronse posibles nos primeiros anos do século XX. José Ildefonso Portal Montenegro (fig. 15), mediante testamento ológrafo de 7 de agosto de 1901 que deixou subsistente en 12 de abril de 1903 e protocolado en 14 de maio seguinte, lega a cantidade de 40.000 pesetas ao concello de Betanzos para que poida levar a cabo o proxecto de ensanche, tal e como desexaba o seu defunto irmán Juan Arines Montenegro, tendo como condición que o ensanche se debería de realizar en dous anos tras finar. Ademais, no seu testamento Portal tamén legaba 10.000 pesetas á sociedade de seguros mutuos de Betanzos e 20.000 pesetas o sostemento da Cociña Económica⁵¹, cuxo capital conseguiu durante a súa emigración en América. Deste xeito, Portal actuaba como un filántropo que financiaba unha das obras máis desexadas polos veciños, o que lle valeu para ser recoñecido en xornais como *La Voz de Galicia* con palabras como as seguintes:

*El Sr. Portal era persona de raras virtudes y un perfecto caballero. Generoso, amable y llano en su trato se había hecho objeto de generales simpatías. Todo cuanto digamos en su elogio será poco*⁵².

Finado Portal ás catro da mañá do 16 de abril de 1903, nove días despois os seus albaceas Ezequiel Núñez López e Antonio Álvarez Nóvoa comunican ao concello que terían que entregarlle as 40.000 pesetas do legado. A comisión de Facenda acepta a doazón satisfactoriamente e insta a que forme o proxecto de obra.

Con todo de cara para que o concello se encargase das obras, en sesión ordinaria de 25 de maio de 1903 o alcalde César Sánchez San Martín acorda se executen as obras do ensanche que non puideron levarse a efecto ata o momento «por falta de recursos»

nas anteriores corporacións. Para iso, decide propoñerlle a Juan Álvarez de Mendoza, arquitecto municipal de Lugo, a redacción do proxecto⁵³.

Fig. 15. López Crespo:
*José Ildelfonso Portal
Montenegro, 1903.*
Museo das Mariñas.

Para formalizar o ensanche era necesario ocupar parte da casa número 40 da Praza do Campo (fig. 16), que nese momento era propiedade de Manuel Rodríguez Rilo e Raimundo Núñez Codesal, así que a corporación contacta con eles. Recoñecendo a necesidade deste ensanche, e aceptando a taxación feita por Álvarez de Mendoza para recibir a indemnización oportuna, estes dous propietarios manifestáronse dispostos a ceder a parte da casa que fose imprescindible para a execución de obra, recibindo Manuel Rodríguez recibise 18.500 pesetas e Raimundo Núñez 12.500 pesetas⁵⁴.

Fig. 16. A casa de
Manuel Rodríguez
Rilo e Raimundo
Núñez Codesal
antes de ser
expropiada a parte
que se destruíría
para o ensanche
da rúa da Porta da
Vila. Museo das
Mariñas, ca. 1900.

Durante os seguintes meses, Álvarez de Mendoza redactou o proxecto, emitindo un informe en 10 de agosto polo que di que «nuestro proyecto no puede ser más sencillo». Xa en sesión ordinaria de 25 de novembro, dáse conta do proxecto de ensanche, que contén memoria, un plano xeral da rúa e outro plano de aliñación⁵⁵. Aínda que este expediente non se conserva no Arquivo Municipal de Betanzos, mediante a acta municipal dese día sábese que a nova aliñación de Álvarez de Mendoza contempla a demolición da parte da casa de Manuel Rodríguez e Raimundo Núñez.

Houbo que agardar ata mediados do seguinte ano para avanzar na concesión do legado. Por escritura pública de 11 de xuño de 1904, outorgada ante o notario Víctor Valderrama Arias, fíxose entrega do legado de Portal ao concello, concorrendo tres partes: Ezequiel Núñez López e Antonio Álvarez Nóvoa, como albaceas do propio Portal; Eugenio Corral Golpe, como alcalde e representante do concello para recibir o legado; e Manuel Rodríguez e Raimundo Núñez, como propietarios da finca expropiada. A cantidade entregada foi de 34.858,20 pesetas debido á retención de Facenda, das cales 18.500 destinaríanse á indemnización de Manuel Rodríguez Rilo e 12.500 a Raimundo Núñez; en conclusión, o concello disporía dunhas 3.858,20 pesetas para as obras. Dous días despois, o concello di que «debe procurarse se ejecute á la mayor brevedad posible»⁵⁶, pensando seguramente en que unha das condicións do legado testamentario era que as obras de ensanche se realizasen no prazo máximo de dous anos, máis un prorrogable en caso de houber calquera incidente.

Ocorrida a expropiación, en 17 de xuño de 1904 o alcalde manda ao carpinteiro brigantino José Cagiao Taracido para taxar o custe da demolición, concluíndo que serían unhas 1.840 pesetas. Axiña se redactou o prego de condicións da obra e anunciouse a subasta para 24 de xuño de 1904, na que se presentaron mestres de distintos oficios: Ramón Rodríguez Vázquez, Serafín Fontela Núñez, José Souto Vázquez, Julio do Pico e Jacobo Crestar Faraldo, saíndo gañador este último por 747,00 pesetas.

Jacobo Crestar era recoñecido por ser mestre da Asociación Local de Canteiros e presidente de Sociedad Obrera. Nos seguintes anos, encargárase de múltiples obras públicas municipais, así como de labrar a Fonte de Picachá, participar na construción das Escolas e Asilo García Irmáns, contribuír ás obras da casa de Dona Águeda ou construír o zócalo para o Palco da Música proxectado por Rafael González Villar (Torres Regueiro, 1998: 238).

Ao longo do verán de 1904 desaparecería o derradeiro fragmento que sobrevivía da Porta da Vila. As obras deberon de comezar entre a primeira e a segunda semana de xullo (fig. 17), pois o día 15 dáse conta no concello dunha instancia presentada por Raimundo Núñez solicitando que non lle tiren unha «pequeña parte que vuela» sobre a liña trazada para o ensanche, coa finalidade de «servirse durante la obra que se ejecute en los bajos»⁵⁷.

O ensanche (fig. 18) tamén era ansiado entre os viaxeiros. Sobre isto, cabe rescatar unha nota turística escrita por José Bartolomé Vidal durante as festas do San Roque de 1904, cando as obras de demolición acabaran de finalizar:

Grata ha sido en verdad la impresión recibida cuando al penetrar en la alegre Plaza del Campo, pude ver la dilatación y ensanche que ha recibido la célebre Puerta de la Villa, aquella angosta calle, que en días feriados y festivos había, como quien dice, que almorzar fuerte y hacer intención para introducirse por ella en el interior de la ciudad y salir ilesos de entre aquella verdadera masa compacta de carne

*humana que mutuamente tenía que entablar batalla y emplear toda la estrategia imaginable para evitar cuando menos los magullamientos que eran de rigor*⁵⁸.

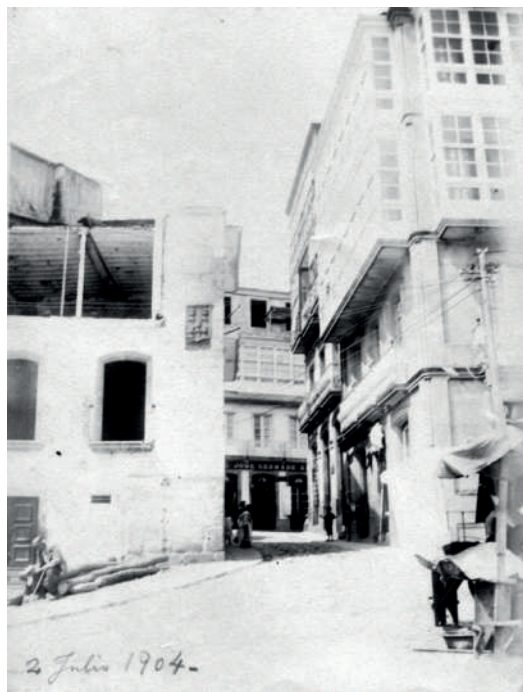

Fig. 17. Parte da casa de Manuel Rodríguez Rilo e Raimundo Núñez Codesal, co escudo do Reino de Galicia, que se expropiou para a súa demolición e posterior ensanche da rúa da Porta da Vila. AMB, 2 de xullo de 1904.

Fig. 18. Postal da Praza de Arines – nome que recibía daquela a actual Praza García Irmáns– co ensanche da Porta da Vila xa efectuado. AMB, ca. 1905

7. Os proxectos de embaldosado

7.1. O proxecto de Juan Álvarez de Mendoza

Unha vez demolida a parte expropiada, procedeuse a reformar o antigo pavimento. Para iso, Álvarez de Mendoza presenta un proxecto en setembro de 1904 (fig. 19), no que se contempla a creación dunha nova beirarrúa na nova liña sobre o edificio derrubado.

Por conseguinte, o proxecto de Álvarez de Mendoza aprobouse en 14 de outubro. A subasta da contratación das obras anunciouse para o 17 de outubro, pero quedou deserta por falta de licitadores. Entón, a corporación celebrou unha segunda subasta o 25 de novembro, para a cal se ampliaba o crédito de 4.000 a 5.000 pesetas⁵⁹, pero esta quedou igualmente deserta. A ausencia de licitadores debeuse ao baixo prezo que se ofertaba para unha obra que realmente atendía un gasto maior de execución.

Ao mesmo tempo, Manuel Rodríguez decide reformar a súa casa, xa que xurdía unha nova fachada froito da demolición. Así, en 26 de outubro de 1904 presenta o seu proxecto de reedificar a casa, adxuntando un croquis asinado polo mestre de obras Francisco Vázquez (fig. 20).

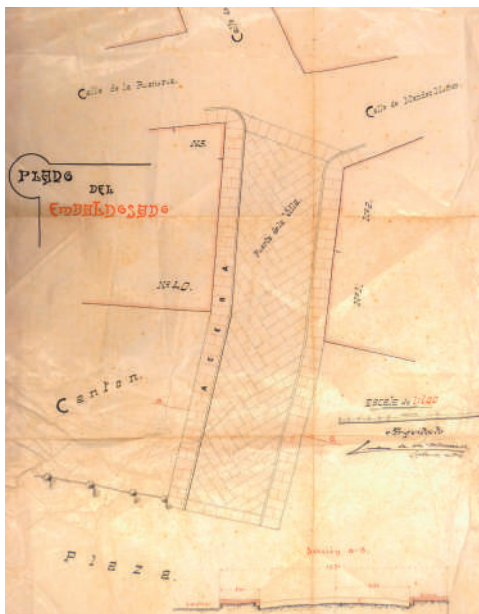

Fig. 19. Juan Álvarez de Mendoza: Plano del embaldosado. AMB, c-520, setembro de 1904.

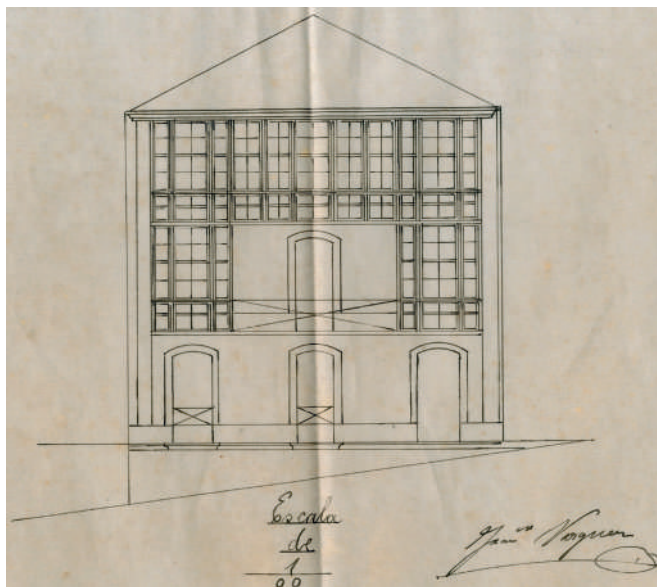

Fig. 20. Francisco Vázquez: Croquis do alzado para a reforma da fachada da casa de Manuel Rodríguez Rilo que dá á rúa da Porta da Vila. AMB, c-601, 26 de outubro de 1904.

O alzado presentado é o mesmo que se conserva a día de hoxe. Esta tipoloxía de fachada que se estableceu é a típica urbana, coetánea a das construcións de fins de século XIX na Coruña e Ferrol: planta baixa rasgada por un portal con cancela e dous vans con antepeitos de fundición, neste caso producidos na fábrica Las Maravillas de Miguel Muñoz Ortiz da rúa Juan Flórez da Coruña (fig. 21), que neses anos era unha das principais fornecedoras de balcóns, antepeitos, columnas e baixantes de ferro; primeira planta con balcón central flanqueado por sendos miradoiros de madeira; e planta alta con galería.

Fig. 21. Modelo de antepeito n.º 2 do catálogo da fábrica de fundición *Las Maravillas* de Miguel Muñoz Ortiz da Coruña. Biblioteca da Real Academia Galega, F-37.

Esta organización dos voos de miradoiros e galería realmente aludía as Ordenanzas municipais de 1895, que á mesma vez eran practicamente copiadas das que existían na Coruña. Segundo o artigo 49 desta normativa municipal, autorizada pola autoridade provincial, «el vuelo de los balconcillos, miradores ó galerías que se construyan, no podrá exceder en las calles de primero y segundo orden de 0,50 metros en el piso principal y de 0,63 en el segundo y sucesivos»⁶⁰.

7.2. O proxecto de Francisco Javier Martínez Santiso

Demolida a parte que máis estorbaba ao tránsito na Porta da Vila, o embaldosado seguía sendo o antigo e urxía unha reforma que nunca daba chegado. Isto implicou un aluvión de críticas contra o concello, o que serviu para que o xornal *La Aspiración* cargase contra os edís betanceiros acusándoos de «parsimoniosos»⁶¹.

O concello buscaba unha solución e decatouse de que as obras non podían executarse polo prezo e condicións en que se anunciara nas dúas anteriores subastas, así que procedeu a instruír un novo proxecto cuxo orzamento se elevou a 18.082,50 pesetas. O novo proxecto redactaría en 30 de setembro de 1907 Francisco Javier Martínez Santiso, quen expón a colocación do novo embaldosado con pedras de granito procedentes do monte de San Antón de Parga, así como a construción dun elevado murete de contención con peitoril de ferro polo lado do Cantón e no seu centro unha escalinata de 4 ou 5 chanzos (figs. 22-26)⁶². Este proxecto foi, pois, o inicio do futuro proxecto que se levaría a cabo e que define a día de hoxe a conexión do Cantón coa Porta da Vila.

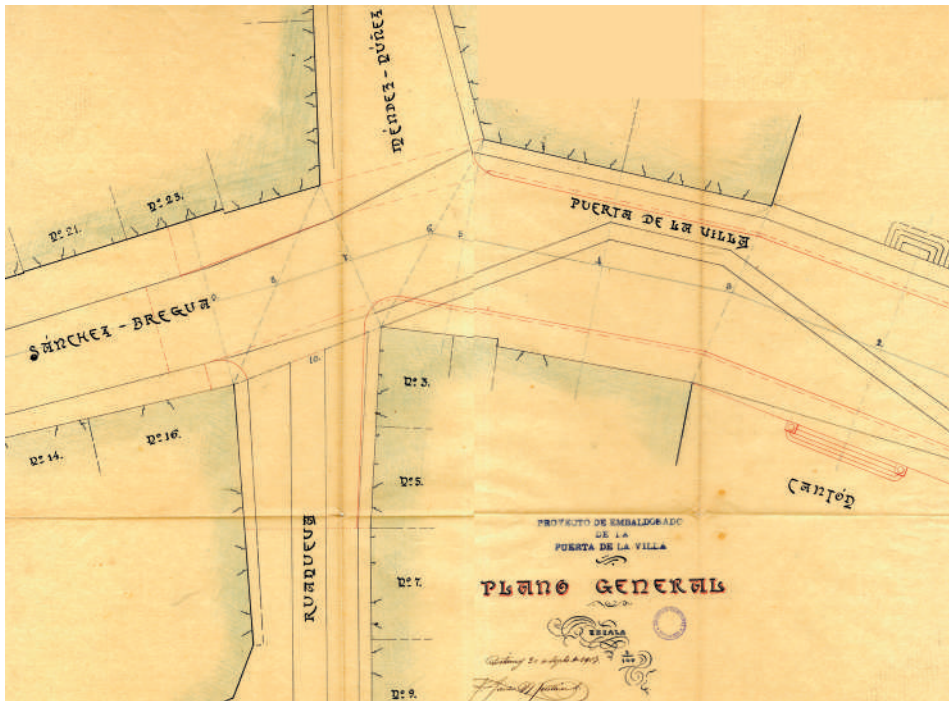

Fig. 22. Francisco Javier Martínez Santiso: Plano xeral para o *Proyecto de embaldosado de la Puerta de la Villa*; véxase a liña negra da antiga beirarrúa polo medio da Porta da Vila e en vermello a nova liña para a beirarrúa que propón e mais para as escaleiras de acceso ao cantón. AMB, c-520, 30 de setembro de 1907.

Fig. 23. Francisco Javier Martínez Santiso: Plano do lousado para o *Proyecto de embaldosado de la Puerta de la Villa*. AMB, c-520, 30 de setembro de 1907.

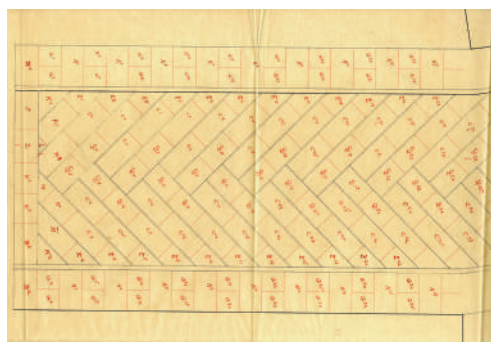

Fig. 24. Francisco Javier Martínez Santiso: Plano da numeración dos sillares que se pretendían traer de Parga para o *Proyecto de embaldosado de la Puerta de la Villa*. AMB, c-520, 30 de setembro de 1907

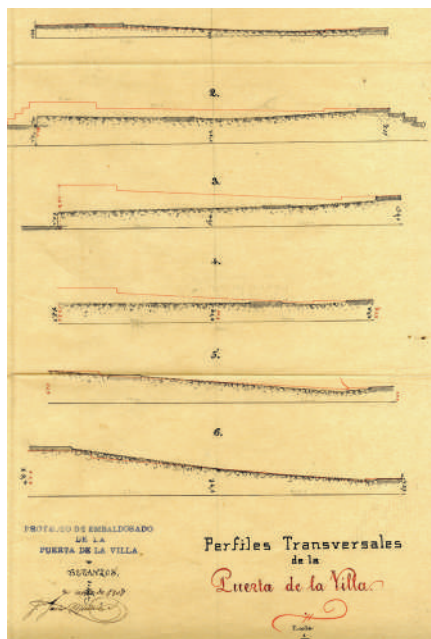

Fig. 25. Francisco Javier Martínez Santiso: Perfís transversais para o *Proyecto de embaldosado de la Puerta de la Villa*; véxase o nº 2 coa proxección das escaleiras ao cantón. AMB, c-520, 30 de setembro de 1907.

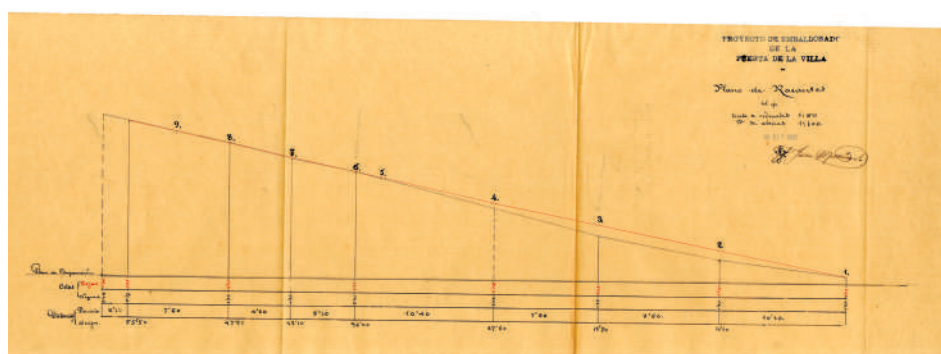

Fig. 26. Francisco Javier Martínez Santiso: Plano de rasantes para o *Proyecto de embaldosado de la Puerta de la Villa*; véxase o recheo entre o punto 1 e o 5. AMB, c-520, 30 de setembro de 1907.

Para darse de conta da urxencia do proxecto de embaldosado cómpre acudir á hemeroteca brigantina. A cantidade de sucidade que se acumulaba na Porta da Vila era preocupante, identificándose como un dos principais focos nos que brotaría unha endemia de variola entre 1907 e 1908:

*La calle que conduce a la Necrópolis, encuéntrase perpetuamente sirviendo una enfermedad infecciosa. No podemos asegurar, por carecer de conocimientos higiénicos, si la misma es de carácter endémico ó epidémico, aunque nos inclinamos por lo primero. ¿Remedio eficaz? Una barredura mensual por la cuadrilla de limpieza*⁶³.

A pesar de que a infección se expandiu na poboación, omitíanse as recomendacións hixiénicas e sanitarias que se comunicaban desde o concello:

*Por fin la alcaldía publicó un bando llamando á la revacuna en la casa consistorial ordenando á todo el vecindario adoptasen esta precaucion contra la endemia variolosa reinante. Además se dictaron disposiciones contra la libre circulación de cerdos y gallinas por las calles, la saca de abonos y paso de carros de cangrejos por esta ciudad; pero todo ello como siempre resulta letra muerta, porque por una parte la sistemática rebeldía del vecindario y por otra la falta de energía de las autoridades son causa de toda disposición, ley ó acuerdo [...]. Los cerdos y las gallinas continúan paseándose del día, en pleno Cantón y Puerta de la Villa se ven unos y otros como siempre tranquilamente discurriendo por aquellos parajes; los montones de estiércol se exhiben á las puertas de las casas por más o menos horas envenenando la atmósfera con las nocivas emanaciones de las sustancias orgánicas en descomposición y los carros cargados del cangrejo menudo vulgo «patexo»*⁶⁴.

En definitiva, os pestíferos fedores da Porta da Vila e o paupérrimo estado da súa superficie reflectían o mal estado no que se atopaba, se ben esta se debía en boa parte á falta de orzamentos.

7.3. O proxecto de Julio Galán y González Carvajal

O chan da Porta da Vila continuou en mal estado ata que en 7 de maio de 1909 a corporación municipal aproba o proxecto de escalinata de acceso ao Cantón e demais de embaldosado da Porta da Vila. Para iso, declárase director das obras a Julio Galán Carvajal, reputado arquitecto que daquela o era da Deputación Provincial da Coruña. Xa en 20 de xuño, convócase a subasta, presentándose como licitadores Manuel Sánchez Suárez, José Taracido Cagiao, Jacobo Carro y Carro e Jacobo Crestar. Novamente, o contratista foi Crestar, por unha proposición de 16.800,00 pesetas⁶⁵.

Desta volta, a prensa local continuaba co ton satírico sobre a tardanza das obras de perfeccionamento da desaparecida Porta da Vila:

*La Puerta de la Villa
se empieza a arreglar ya,
y prontito veremos*

*esta calle acabar.
Ahora vien podemos
decir sin adular
que Betanzos prospera...
¡Bomba!
Pero a paso de can*⁶⁶.

Sendo Crestar o contratista, procedeu-se ao replanteo das obras. Así e todo, Galán Carvajal recibe o encargo de proxectar a escalinata de acceso ao Cantón. Formaliza o presuposto en 2 de xullo de 1910 cunha suma total de 13.708,80 pesetas. Finalmente, en setembro poríase fin ás obras, pero os membros da Xunta Local de Hixiene seguían sen atender os problemas de sucidade neste punto tan emblemático de Betanzos:

*A pesar de que hace ya por lo menos dos semanas que se han terminado las obras de ampliación en la Puerta de la Villa, [...] la circulación y tránsito continúan interceptados por el centro de la calle con los sillares y escombros allí amontonados, y por las aceras con los puestos de pan y leche que por las mañanas allí se establecen, ocasionando molestias al transeúnte y perjuicios al tráfico industrial por la imposibilidad de circular por allí toda clase de vehículos. [...] los cerdos y gallinas continúan paseándose señorialmente por la ciudad, las estercoleras, pozos negros, letrinas é inmundas callejuelas siguen incólumes y tranquilamente emanando sus miasmas mortíferos*⁶⁸.

8. A excelencia do ornato na Porta da Vila: Galán Carvajal e a Fundación Wonemburger

Xunto coas obras de pavimentación, o Servizo Instrutivo de Construcións Cívicas da Deputación Provincial da Coruña propón ao concello un novo proxecto redactado por Galán Carvajal en 7 de maio de 1910 para a instalación de artísticas farolas de alumeadado e varanda de ferro na Porta da Vila e entrada ao Cantón.

As obras consistirían en elaborar os 40,00 metros lineais de varanda de ferro fundido e forxado de 4,10 metros de alto, o pasamán de tubo de ferro galvanizado de 50 milímetros de diámetro, 9 columnas de ferro fundido para intercalar na varanda, 2 columnas de ferro fundido combinado con forxados de 8,00 metros de alto desde a rasante do Cantón, dúas bichas de ferro fundido e 3 globos de vidro esmerilado preparados para alumeadado con lámpadas eléctricas (fig. 27). Todo iso sumaba un custe de 4.548,25 pesetas.

De acordo co deseño, quedaba ben claro o gusto de Galán Carvajal, quen na Coruña xa experimentara con modelos semellantes a través da fundación Wonemburger, o que axudou, así mesmo, a introducir o modernismo centroeuropeo na cidade herculina e en Galicia. Por exemplo, as características bichas aprécianse de maneira semellante nos montantes do Kiosko Alfonso, un modelo que triunfou no modernismo que espallou esta fundación por toda Galicia, mesmo con outros arquitectos, como se pode ver no montante da casa número 12 da rúa ferrol da Coruña proxectada por Eduardo Rodríguez-Losada.

A proposición gustou na comisión permanente de obras municipal, que estaba integrada por Saturnino Feal Barro, Valentín Pita Pandelo, Eugenio Corral Golpe, Laureano Pérez Vales, Manuel Becaría Vázquez e Joaquín Peña. Así e todo, en sesión de 20 de maio de 1910 cualificouse como «una obra completa de buen gusto y que acreditan las competencias de su autor en la difícil profesión que ejerce». Non obstante, o concello

realiza unha contraoferta á Deputación en 10 de xuño debido á súa escaseza orzamentaria, rogando ao reputado arquitecto que «firme otro mas sencillo» máis barato e se fora posible «de tan buen gusto».

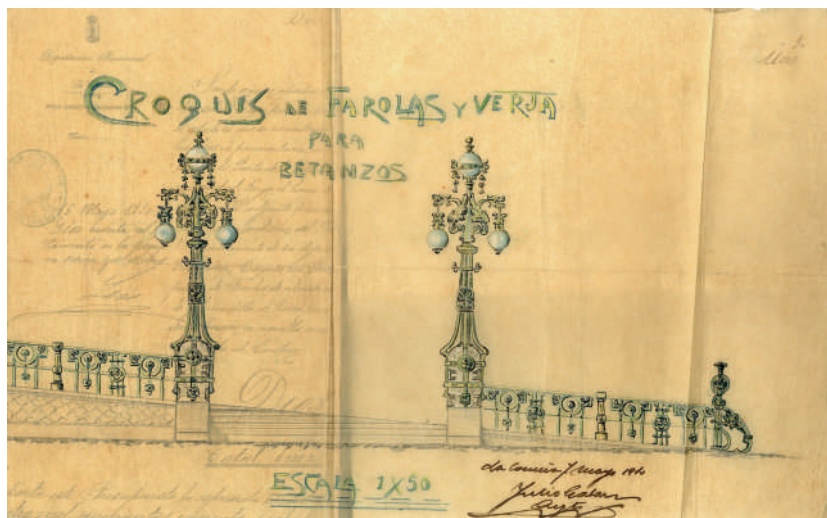

Fig. 27. Julio Galán Carvajal: *Croquis de farolas y verja para Betanzos* [1ª proposta e finalmente a realizada]. AMB, c-1036, 7 de maio de 1910.

En 11 de xullo a Deputación remite ao concello un novo proxecto moito máis sinxelo (fig. 28), salientando a ausencia das bichas e da ornamentación nas farolas. Agora, a obra valería 2.794,50 pesetas, unha rebaixa considerable de 1.753,75 pesetas.

Fig. 28. Julio Galán Carvajal: *Croquis de farolas y verja para Betanzos* [2ª proposta]. AMB, c-1036, 7 de maio de 1910.

Ante esta nova proposta, a comisión permanente de obras municipal rectifica na súa contraoferta e en 26 de xullo decide aceptar o proxecto primitivo a pesar de ser máis caro. A causa que xustifican para desbotar o novo proxecto é que:

Aun cuando el Ayuntamiento no cuenta con muchos recursos, en beneficio del ornato público y de los intereses morales y materiales de la población, debe hacer sacrificio de 1.753,75 pesetas, que es la diferencia que resulta entre el presupuesto primeramente formado y el de que es objeto este dictámen⁶⁸.

Non obstante, esta decisión non gustou a Joaquín Peña, un dos membros da comisión, alegando que:

Teniendo pues en cuenta que este proyecto por su solidez, esbeltez y elegancia, así como por su buena condicion de que no puede ser deposito de inmundicias ni peligroso para los vestidos, el que suscribe tiene el honor de proponer al Ayuntamiento se sirva acordar como al principio tengo solicitado, ó sea que acepte el segundo proyecto, que además de encajar mejor en los recursos municipales, su conservación y reparación, encaja también en los acuerdos que por unanimidad se han tomado⁶⁹.

Isto implicou unha longa discusión durante a sesión ordinaria de 29 de xullo. Obcecado Joaquín Peña en negarse a financiar o proxecto primitivo de Galán Carvajal, o alcalde Calixto Leis Ponte procedeu a votación particular entre os membros da comisión, estando os sete membros restantes a favor do primeiro proxecto de Galán Carvajal e só Peña en contra.

Redactado o prego de condicións económicas que coas facultativas habían de rexer para a execución do proxecto, o concello saca a subasta pública as obras para o 19 de febreiro de 1911. Presentouse Juan Wonemburger Varela primeiramente pola cantidade estipulada no proxecto (4.548,25 pesetas), pero seguidamente tamén se presentou Manuel Sánchez Suárez cunha rebaixa de 200 pesetas, o que obrigou a Juan Wonemburger a presentar outra proposición por 4.490,00 pesetas. Finalmente, foi adxudicada a Juan Wonemburger, como era frecuente nas obras de Galán Carvajal. As obras executáronse durante o verán de 1911, asinando a certificación da finalización das obras en 5 de setembro (fig. 29).

Cabe resaltar o papel da fundición Wonemburger en Betanzos, xa que anos despois tamén se encargaría de realizar as farolas da Praza do Campo, así como numerosas pezas para casas particulares. Como resultado, o urbanismo de Betanzos situábase nun dos exemplos máis adiantados do modernismo en Galicia grazas ás sofisticadas pezas deseñadas por Galán Carvajal e modeladas e producidas na fundición Wonemburger (figs. 30-33).

Ademais, Betanzos vía incrementar o alumeadado eléctrico público, o cal comezara a distribuírse en Betanzos desde 1898 por medio da «Fábrica de Electricidad y Serrería Mecánica J.L. Corton y Compañía». Para facerse unha idea da expansión deste avance tecnolóxico, en 1900 había un total de 110 lámpadas públicas de luz eléctrica en todo o concello⁷⁰, namentres que en 1919 se rexistran un total de 233⁷¹. O crecemento foi, pois, paulatino e constante.

Fig. 29. Foto Blanco: Reixa modernista, proxectada por Galán Carvajal e realizada na fundición Wonenburger pechando a rúa dos Ferradores; ao fondo, a casa Cortiña en derrubamento. AMB, fondo Vales Villamarín, 1961

Fig. 30. Farola e reixa modernistas, proxectadas por Julio Galán Carvajal e realizada na fundición Wonenburger (Wonenburger Canosa, 1920: 14).

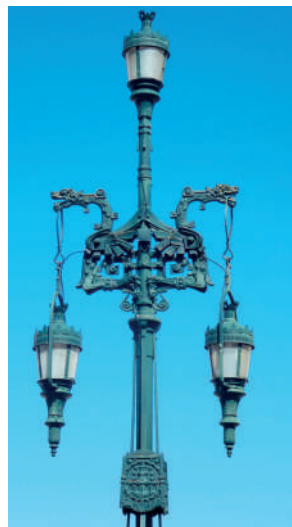

Fig. 31. Farola proxectada por Julio Galán Carvajal e realizada na fundición Wonenburger; véxase a ausencia dos globos esmerilados que iluminaban en detrimento dos clásicos farois instalados décadas despois. Foto do autor, 2022.

Fig. 32. As bichas proxectadas por Julio Galán Carvajal e realizadas na fundición Wonemburger. Foto do autor, 2022.

Fig. 33. Detalle decorativo da farola. Foto do autor, 2022.

9. O cumio das obras: a colocación do escudo do Reino de Galicia

Xa eliminadas as partes das vivendas que obstruían o paso da Porta da Vila, a súa muralla de contención quedaba vista. Así, durante o mes de agosto de 1913 procedeuse ao seu recebo e posterior caleado, porque ata este último momento a súa «ruinosa aparencia era un borrón de fealdad en aquela hermosa vía pública, y en cuyas anchurosas grietas crecían libremente las plantas parásitas»⁷².

Ademais, con esta intervención colocouse definitivamente o escudo do Reino de Galicia xunto co da Cidade de Betanzos e o da Coroa de Castela (fig. 34). Afortunadamente, tras a demolición da parte da casa de Manuel Rodríguez Rilo que se necesitou derrubar para o ensanche, o escudo do Reino de Galicia gardouse «en un arcón de la casa consistorial» que estaba a carón de «otras reliquias de nuestras antiguas bellezas estilistas de la arquitectura urbana en las pasadas edades»⁷³.

Unha vez finalizada esta última obra, mesmo se suscitou a idea de homenaxear a José Ildefonso Portal pola doazón das 40.000 pesetas que realizado ao concello en 1903 para financiar as obras de ensanche, pero finalmente non se levou a cabo. Foi así como quedou a Porta da Vila ata a actualidade, mesmo empregándose os seus muros para a colada de publicidade (fig. 35), concepto que no presente sería impensable e inconcibible por ser un dos espazos máis nobres da cidade.

Fig. 34. Os tres escudos colocados na situación actual, maio ou xuño de 1929. AMB.

Fig. 35. Francisco Javier Martínez Santiso: A Porta da Vila nas festas do San Roque cos seus muros repletos de carteis publicitarios onde outrora era a entrada ao interior da cidade. AMB, ca. 1930.

10. Conclusións

Este estudo pretende amosar con claridade a historia destrutiva, evolución e transformación da Porta da Vila desde a súa construción ata a súa conversión en rúa ensanchada, un proceso que, como se puido ler, contén numerosas variacións. Un proceso longo, que mesmo se pode encadrar entre 1865 e 1913, que, realmente, define a tendencia oitocentista de eliminación das fortificacións urbanas en detrimento dunha mellor sanidade, hixiene e comodidade.

De toda esta historia, o que máis pode estrañar son os desexos de que toda a poboación brigantina tiña por desfacerse da antiga Porta da Vila. Neste sentido, hai que ter en consideración que os criterios conservacionistas sobre a apreciación do patrimonio cultural da nosa sociedade do século XXI non son os mesmos que os dunha poboación que dificilmente pasaba cada día entre carros e animais pola porta, sendo aínda peor na meirande parte do ano coas chuvias, que empeoraban o seu camiño para a inestabilidade das persoas. Certamente, se se mantivese en pé a porta e murallas medievais, sería un auténtico tesouro que lle dotaría dunha maior singularidade a Betanzos, pero ese non foi o resultado nin no seu momento se quixo. Así pois, para coñecer o legado dos nosos antepasados, hai que concibir as nosas cidades e vilas como núcleos habitacionais activos que evolucionan ao longo da historia, e, polo tanto, entender as transformacións destas arquitecturas que xa desapareceron, pero procurando salvar aquelas que cos criterios do presente podemos aínda rescatar do esvaecemento, das que, por desgraza, abundan.

NOTAS

¹ La Voz de Galicia, «Torreón medieval al descubierto», nº 36.480, 28 de xuño de 1994, p. 44.

² Véxase esta imaxe en: Núñez-Varela, 1994: 23.

³ Arquivo Municipal de Betanzos (en adiante, AMB), Fondo Vales Villamarín, c-13, sobre 2.

⁴ AMB, c-27, Libro de actas municipais de 1865, 19 de xuño de 1865, fol. 39rº.

⁵ AMB, c-517, *Espediente formado para el ensanche de la Puerta de la Ciudad y espropiación de la Casa de D^a. Josefá Nuñez Rilo y de su sobrina D^a. Carmen Somoza Rilo, que en numero de 67 hojas fue remitido al Juzgado de Primera Instancia en 3 de Marzo de 1873 con dos planos y una escala del Arquitecto provincial á los fines de la tasación. Hallase dicho expediente en la escribanía de Dn. Juan Arines Montenegro y bajo esta Carpeta los oficios ó causas de recibo de dicho expediente y del plano general de ensanche alzado por el Arquitecto Dn. Juan de Ciórraga*, decembro 1872, s/f.

⁶ AMB, *Padrón de amillaramiento de la de la riqueza inmueble correspondiente a los vecinos de la misma y año económico de 1870 a 1875*, fol. 23rº.

⁷ *La Voz de Galicia*, S/t, nº 355, 5 de xaneiro de 1883, p. 4.

⁸ AMB, c-597, *Carmen Somoza Rilo y Manuel Rodríguez Rilo: Construir galería en sustitución de balcones y ventanas. Cantón Plaza del Campo y Puerta de la Villa*, 1872.

⁹ Archivo Histórico de Protocolos del Ilustre Colegio Notarial de Galicia (en adiante, AHP), Betanzos, Manuel García Bendoyro, 3.981, nº 42, 20 de maio de 1872. *Venta de D^a. Joaquina Ramos Quiroga a favor de Dn. Marcial Nuñez Taboada del segundo y tercer piso y dos almenas de una casa sita en la plazuela del horno de esta ciudad*, fols. 167rº-170rº.

¹⁰ *Idem*.

¹¹ AHP, Betanzos, Agustín Nuñez Taboada, 4.052, nº 259, 24 de decembro de 1862. *Partija que otorgaron la Señora Doña María de los Dolores Quiroga y Pardo, viúda del Doctor Don Juan María Ramos y Chás, y sus hijos ál Licenciado en jurisprudencia Don Marcial Ramos Quiroga y Doña*

Joaquina Ramos Quiroga, esta con su cuidador Don Salvador Ángel Cordero, de la fincabilidad del Don Juan, fols. 749°-912°.

¹² AHP, A Coruña, Antonio María Laya, 9.908, n° 202, 11 de abril de 1860, *Escritura de redención otorgada en esta Ciudad á D^a. Maria de los Dolores Quiroga de la ciudad de Betanzos por bienes en dicha Ciudad*, fols. 1.174^o-1.179^o.

¹³ AHP, Betanzos, Manuel García Bendoyro, *op. cit.*

¹⁴ *Idem.*

¹⁵ AMB, c-517, *Espediente formado para la demolición de la casa n^o1 de la plazuela del horno, almenas de la misma y los arcos de la puerta de la ciudad, con todas sus incidencias. Ayuntamiento de Betanzos. Año de 1872*, 3 de xuño de 1872.

¹⁶ AHP, Betanzos, Pedro Valeiro, 4.201, n° 113, *Cesion de una casa a favor del ultimo que acetó como síndico del Ilustre Ayuntamiento para este*, fols. 391°-394°.

¹⁷ AMB, c-517, *Memoria de José María Carro*, 30 de xuño de 1872.

¹⁸ AMB, c-517: *Espediente formado para la construcción y remate a Luis Pardo Cachaza de la calle que nombran del Pinche*, 1871); *Espediente formado para el remate de una calzada que quiso frente al edificio Archivo, hecho en favor de Luis Pardo Cachaza de esta Ciudad*, 1872).

¹⁹ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 5 de agosto de 1872, fols. 53^v-54^r.

²⁰ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 27 de agosto de 1872, fol. 56^r.

²¹ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 9 de setembro de 1872, fols. 58^v-59^r.

²² AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 15 de outubro de 1872, fols. 64^v-66^v.

²³ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 29 de outubro de 1872, fols. 67^v-68^r.

²⁴ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 26 de novembro de 1872, fols. 73^r-73^v.

²⁵ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1872, 13 de decembro de 1872, fol. 76^v.

²⁶ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 18 de marzo de 1873, s/f.

²⁷ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 6 de maio de 1872, s/f.

²⁸ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 13 de maio de 1873, s/f.

²⁹ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 8 de xullo de 1873, s/f.

³⁰ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 15 de xullo de 1873, s/f.

³¹ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 24 de setembro de 1873, fols. 17^v-18^r.

³² AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 8 de outubro de 1873, fols. 23^r-24^r.

³³ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 17 de decembro de 1873, fol. 42 v°.

³⁴ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1873, 31 de decembro de 1873, fol. 44^v.

³⁵ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1874, 29 de abril de 1874, s/f.

³⁶ AMB, c-28, Libro de actas municipais de 1874, 14 de outubro de 1874, fols. 82^v-83^r.

³⁷ AMB, c-517, *Espediente instruido por correspondencia de una solicitud inscrita por un numero crecido de vecinos, pidiendo se comience ensanche Puerta de la Villa*, 1877.

³⁸ *El Censor: Periódico semanal de intereses materiales, noticias y anuncios*, s/t, n° 42, 1 de decembro de 1884, p. 2.

³⁹ AMB, c-518, *Espediente formado para el remate de la adquisición y colocación de una barandilla de yerro desde la esquina de la casa de D. Eugenio Naveira por la acera que dá frente á la plazuela titulada de Villar en la plaza del Campo de esta Ciudad hasta frente á los Soportales de dicha plaza, o fuente de unta*, 1884.

⁴⁰ AMB, c-518, *Espediente formado para el remate de un trozo de calle de la nombrada Puerta de la Villa dando paso á las de Ruatraviesa y Plateros, hasta la esquina de las casas de D^a. Elena Serrano y Srtas. De Muro*, 1882.

⁴¹ AMB, c-518, *Proyecto de reforma de la plaza de Cassola de la Ciudad de Betanzos*, 1895.

⁴² *El Mendo: Diario de Betanzos*, s/t, n° 106, 19 de setembro de 1890, pp. 3-4.

⁴³ AMB, c-598, *Espediente instruido con motivo de una solicitud presentada por Don Raimundo Nuñez Codesal en suplica de que s ele conceda licencia para abrir dos luces en la pared lateral de la casa de su propiedad sita en la plaza de Cassola n° 40*, 1893.

⁴⁴ *El Mendo: Diario de Betanzos*, s/t, n° 125, 10 de novembro de 1890, p. 3.

- ⁴⁵ *El Mendo: Diario de Betanzos*, s/t, nº 210, 25 de xaneiro de 1891, p. 2.
- ⁴⁶ *El Mendo: Diario de Betanzos*, s/t, nº 270, 11 de abril de 1891, p. 2.
- ⁴⁷ *El Progreso: Órgano del Partido Liberal Brigantino*, s/t, nº 35, 23 de xuño de 1901, p. 1.
- ⁴⁸ *El Progreso: Órgano del Partido Liberal Brigantino*, s/t, nº 30, 2 de xuño de 1901, p. 2.
- ⁴⁹ *Otro Pueblo: Órgano del Partido Liberal Brigantino*, s/t, nº 17, 17 de xaneiro de 1902, p. 1.
- ⁵⁰ *El Pueblo: Órgano independiente de esta localidad*, «Ensanche de la Puerta de la Villa», nº 72, 15 de febrero de 1902, p. 2.
- ⁵¹ AHP, Betanzos, Luis Sánchez Miramontes, 1903-1, nº 143, 12 de abril de 1903, *Dn. José Ildefonso Portal Montenegro, vecino de Betanzos, su testamento*, fols. 594rº-597rº.
- ⁵² *La Voz de Galicia*, «Un protector de Betanzos», nº 6.980, 18 de abril de 1903, p. 1.
- ⁵³ AMB, c-38, Libro de actas municipais de 1903, 25 de maio de 1903, fols. 133vº-135rº.
- ⁵⁴ AMB, c-38, Libro de actas municipais de 1903, 8 de xuño de 1903, fols. 156vº-157rº.
- ⁵⁵ AMB, c-38, Libro de actas municipais de 1903, 25 de novembro de 1903, s/f.
- ⁵⁶ AMB, c-38, Libro de actas municipais de 1904, 8 de xuño de 1904, fol. 194rº.
- ⁵⁷ AMB, c-38, Libro de actas municipais de 1904, 15 de xullo e 5 de agosto de 1904, fols. 22rº e 30vº-31rº.
- ⁵⁸ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, «Impresiones de un viaje», nº 21, 21 de agosto de 1904, p. 1.
- ⁵⁹ AMB, c-39, Libro de actas municipais de 1904, 18 de novembro de 1904, fol. 94vº.
- ⁶⁰ AMB, c-1, *Ordenanzas municipais de 1895*.
- ⁶¹ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, «Hay que hacer algo», nº 158, 14 de abril de 1907, p. 1.
- ⁶² AMB, Memoria e orzamento do proxecto de F.J. Martínez Santiso, 1907.
- ⁶³ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, s/t, nº 175, 8 de novembro de 1907, p. 2.
- ⁶⁴ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, s/t, nº 264, 11 de outubro de 1908, p. 2.
- ⁶⁵ AMB, c-520, *Relación valorada de las obras ejecutadas para el embaldosado de la Puerta de la Villa de Betanzos*, 1909.
- ⁶⁶ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, «Caricias: Couplets con música de la zarzuela “Ruido de Campanas”», nº 322, 31 de outubro de 1909, p. 3.
- ⁶⁷ *La Aspiración: Periódico independiente de esta localidad*, s/t, nº 570, 9 de outubro de 1910, p. 3.
- ⁶⁸ AMB, c-1036, *Espediente instruido con motivo de la construcción de barandillas y soportes para alumbrado en la Puerta de la Villa; cuya construcción acordó la Corporación en sesión de 29 de Julio de 1910; Informe de la comisión permanente del Ayuntamiento de Betanzos de 10 de julio de 1910*.
- ⁶⁹ *Idem*.
- ⁷⁰ AMB, c-1036, *Inventario del estado en que se encuentran los faroles del alumbrado público*, 29 de maio de 1900.
- ⁷¹ AMB, c-1036, *Relación de lámparas de luz eléctrica que existen en las diferentes calles, plazas y paseos públicos de esta Ciudad*, 10 de xullo de 1919.
- ⁷² *Nueva Era: Órgano de opinión pública brigantina*, s/t, nº 54, 10 de agosto de 1913, p. 2.
- ⁷³ *Idem*.

BIBLIOGRAFÍA

- BARREIRO MALLÓN, Baudilio; REY CASTELAO, Ofelia (2010): «El incendio de Betanzos de 1616». *Anuario Brigantino*, nº 33, pp. 145-177.
- GARCÍA GONZÁLEZ-LEDO, Xosé Antón (1981): «Apuntes para unha biografía». *Anuario Brigantino*, nº 4, pp. 27-31.
- ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo (1985): «Evolución dos nomes das rúas nunha cidade antiga de Galicia: Betanzos». *Anuario Brigantino*, nº 18, pp. 29-60.
- ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo; VEIGA FERREIRA, Xosé María (2002): «Betanzos y su provincia en la época del emperador Carlos V». *Anuario Brigantino*, nº 25, pp. 29-60.
- MADOZ IBÁÑEZ, Pascual (1846): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, v. IV. Est. Literario-Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, Madrid.
- MARTÍNEZ SANTISO, Manuel (1892): *Historia de la Ciudad de Betanzos*. Imprenta Sucesores de Castañeira, Betanzos.
- NÚÑEZ-VARELA Y LENDOIRO, José Raimundo (1985): *Betanzos de los Caballeros y sus Mariñas*. León, Editorial Everest.
- (1994): *Betanzos de los Caballeros: La Muralla, la Puerta Real y la Calle de la Plaza Mayor*. Edición do autor, Betanzos.
- (2013): *La ocupación de Betanzos y su tierra por los franceses en 1809: 163 días de suplicio en la voz del pueblo*. Ayuntamiento de Betanzos, Betanzos.
- (2015): *Morfología urbana de Betanzos de los Caballeros: Extramuros. Aproximación documental*. Ayuntamiento de Betanzos, Betanzos.
- SORALUCE BLOND, José Ramón (1985): *Castillos y fortificaciones de Galicia: La arquitectura militar de los siglos XVI-XVIII*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, La Coruña.
- TORRES REGUEIRO, Xesús (1995): «A construción da fonte de Diana». *Anuario Brigantino*, nº 18, pp. 129-142.
- «Os inicios do movemento obreiro e agrario en Betanzos (1899-1919)». *Anuario Brigantino*, nº 21, pp. 183-240.
- VALES VILLAMARÍN, Francisco (1953): «Bosquejo histórico de Betanzos de los Caballeros». *Faro de Vigo: Número especial conmemorativo (1853-1953)*. Imp. Faro de Vigo, Vigo.
- (1970): «Un temible enemigo de Betanzos». *Boletín de la Real Academia Gallega*, nº 352. Real Academia Gallega, La Coruña.
- VILAR RODRÍGUEZ, Margarita; LINDOSO TATO, Elvira (2008): «Análisis comparado de dos elites brigantinas: la trayectoria empresarial de los Núñez y los Etcheverría desde una perspectiva histórica (c. 1717-1955)». *Anuario Brigantino*, nº 31, pp. 111-138.
- WONENBURGER CANOSA, Julio (1920): «Voluntad», *Revista Vida*, nº 1, pp. 13-15.